

İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu

İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına

Taner Akçam

İmge Kitabevi Yayıncılık
1-2. Baskı 1999-2002
628 Sayfa

Taner Akçam, 23.10.1953'te Ardahan'da doğdu. ODTÜ İdari İlimler Fakültesi'ni bitirdi. Dönemin gençlik hareketlerine aktif olarak katıldı. 1975 yılında yayına başlayan Devrimci Gençlik Dergisi'nin sorumlu yazı işleri müdürlüğünü yaptı. Dergideki yazılar nedeniyle 1976 yılında tutuklanarak 9 yıla yakın ceza aldı. Ertesi yıl, cezaevinden firar ederek F. Almanya'ya siyasi mülteci olarak gitti. 1988 yılında Hamburg Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nde çalışmaya başladı. 1995'te Hannover Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde "İttihat ve Terakki Yargılamaları ve Ermeni Kırımı" konulu doktora çalışmasını tamamladı. Halen, aynı üniversitede profesörlük tezini hazırlamaktadır. Cezalandırılmasına neden olan maddelerin TCK'dan çıkarılmasından sonra sık sık Türkiye'ye gelen ve konferanslar veren Akçam'ın, çeşitli dergilerde yayımlanan çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

Akçam'ın eserleri:

- İşkenceyi Durdurun, İnsan Hakları ve Marksizm (Ayrıntı Yay., 1991)
- Siyasal Kültürümüzde Zulüm ve İşkence (İletişim Yay., 1992)
- Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu (İletişim Yay., 1992, Su Yay., 2001)
- İslam'da Hoşgörü ve Sınırı (Başak Yay., 1995)
- Türkiye'yi Yeniden Düşünmek (Birikim Yay., 1996)
- İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu (İmge Kitabevi Yay., 1999, 2002)
- Ermeni Tabusu Aralanırken (Su Yay., 2000)

ARKA KAPAK

Büyük devletlerin ekonomik ve siyasal çıkarlarıyla insancıl kaygıları birbirinden ayırmak mümkün değildir. Dolayısıyla, "insanlık adına, devletlerin ulusal egemenlik alanına kim ve nasıl müdahale edecektir?" sorusu kaçınılmazdır. Dünya kamuoyu bu sorunu tartışırken, Türkiye'de insan hakları ve demokrasi taleplerinin "Batılıların riyakarlığı" olarak sunulmasına devam edilebilmektedir.

Kurtuluş Savaşı tarihini, Birinci Dünya Savaşı'nda işledikleri suçlar nedeniyle Türklerin cezalandırılmasına, Osmanlı egemenliğindeki halkların kurtarılıp, Türklerin elden geldiğince küçük ve zayıf bir ülkeyle yetinmeye zorlanmasına karşı verilen bir mücadele, yani yalnızca toprak ve sınır değil, insan hakları davası olarak da değerlendirmek mümkündür. Batılı Devletlerin Osmanlı Devletine yönelik çıkar ve taleplerine karşı verilen mücadelede, Ermeni sorunu ve ittifakçı yargılamalarının taşıdığı önemin unutturulan tarihi, insan hakları ve kendi geçmişimizle barışmanın da tarihi olabilir.

Elinizdeki çalışma, unutulmaları hatırlama ve geçmişle barışma yolunda atılmış küçük bir adımdır.

Urfa'lı Hacı Halil'in Anısına

Birbirimizi suçlayarak, kimin gerçek suçlu olduğu üzerine kavga ederek ulaşacağımız bir yer yok. Fail ve mağdur olmak bu iki ulusu öylesine birbirine bağlamış tır ki bu iki ayrı hikaye yan yana gelmedikçe ne Ermeniler ne de bizler psikolojik olarak rahatlayamayız. Dönem üzerine, ya şanmışlar üzerine, kin ve nefretle değil, dostluk ve kardeşliği yeniden kurmak için açık ve rahat konuşmaktan korkmamalıyız.

Soykırım iddiası kabul edilmiyor olsa bile, acıları paylaştığımızı gösterelim.

Yaşanmış acılar, dostluklar için de çok önemlidir. Yeter ki onların üzerine, dostluğu ve kardeşliği inşa etmek amacıyla konuşmayı bilelim.

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılışı ve çöküş tarihi aynı zaman da bölgede ulusal devletlerin kuruluş tarihidir. Asırlar boyu iç içe yaşamış farklı ulusal toplulukların her birinin, sadece kendi sine ait bir ulusal devlet kurmak istemesi, aynı topraklar üze rinde yaşayan diğer ulusal topluluklar için sürgün ve katliamlar anlamına geldi. Büyük acılar yaşandı. Acı, kolektif hafızanın en önemli unsurudur. Ulus-din-kültür toplulukları kolektif hafızalarını esas olarak yaşadıkları acılar üzerine inşa ederler. Genel bir kural olarak, her topluluğun, sadece kendisine yapılan kötülükleri ve kendi çektiği acıları hatırladığını söyleyebiliriz.

Ermenilere yapılanlar üzerine konuşulduğu nadir durumlarda bile, "ama onlar da yaptı", demeyi veya "karşılıklı yapılmış" denilerek bunları eşitlemeyi tercih ederiz. Bu olgu, birey ve topluluklarda sıkça gözlenen kendi yaptığını mazur gösterme, mazeret arama veya hafifletme doğal içgüdüünün bir yansıması olarak da ele alınabilir. Gerçekten de, bir topluluğun, doğrudan kendisi katılmış veya onay vermemiş bile olsa, en azından kendi adına yapıldığı iddia edilen kötülükler üzerinde konuşması oldukça zordur. Çünkü bu konuşma, grubu doğrudan kendi sorumluluğu üzerine düşünmeye zorlar.

Her topluluk kendi bünyesinde şiddet potansiyeli taşır ve bu potansiyel, uygun koşullar olduğu durumlarda, şu veya bu gerekçe ile açığa çıkar. Bunun herhangi bir istisnasından söz edilemez. Bu nedenle her toplum, bu tür şiddet gösterilerinin açığa çıkmasını engelleyecek, gerekli kurumlarıyla da donanmış moral değerler bütününü yaratmak yükümlülüğü ile karşı karşıyadır. Bunun için, başkalarının bunu ne kadar yapıp yapmadıklarından bağımsız, kendimiz ve tarihimiz üzerinde eleştirel bir biçimde düşünmemiz gerekir.

Türkler, Ermeniler, Rumlar, Kürtler gibi ifadelerin, tarihsel olayların kolektif aktörlerini tanımlamak için kullanılması son derece tehlikelidir ve esas olarak ırkçı ve ya milliyetçi bakışın bir mantığıdır. Bilinmesi, unutulmaması gereken basit bir gerçek vardır. Tarih sahnesinde kolektif olarak ortak eylemde bulunanlar "Türkler", "Ermeniler" değil, dahil olduğu ulus veya din grubu adına hareket ettiğini iddia eden örgüt veya çevrelerdir. Bunlar, kimi yerde hükümet, kimi yerde parti, kimi yerde belli sınıf veya zümrenin doğrudan temsilcileridirler, yani temsilcisi olduklarını iddia ettikleri ulus veya din grubunun tümü hiçbir zaman değildirler.

Suç, ahlaki ve felsefi anlamlarda kullanılıyor olsa bile esas olarak hukuki bir kavramdır. ... Bir ulus veya din grubunun 'suç'undan değil, kolektif sorumluluğundan söz etmek gerekir. ...

Sadece verilen emirleri yerine getirdiğini söyleyen sıradan bir memurun, askerin ne derece doğrudan suçlu sayılıp sayılmayacağı hukuki olarak tartışma konusu bile olsa, bu tür cinayetler bir kolektif grup adına yapıldığı için, grubun doğrudan sorumluluğundan söz etmemiz gerekir. ... Sorumluluğumuz üzerine düşünmememiz, bunu tartışmaktan kaçmamızdır. Oysa, bir ulusun veya herhangi bir kolektif grubun yapması gereken, kendi adına işlendiği iddia edilen toplu katliamlarla arasına mesafe koymayı, bunu açıktan kınamayı başarabilmesidir.

24 Mayıs 1915'te Ermenilerin katledildikleri haberlerinin Avrupa'ya ulaşması üzerine, İngiltere, Fransa, Rusya ortak bir açıklama yaptılar; *"Türkiye'nin insanlık ve medeniyet aleyhine işlediği bu suçların ışığında, Müttefik Devletler Babıali'ye açık olarak bildirirler ki, (müttefik güçler) Osmanlı Hükümet üyelerini ve onların katliama karışan elemanlarını bu suçtan dolayı kişisel olarak sorumlu tutacaklardır."*

Ermeni Kırımı suçlularının yargılanmalarına ilk kurulan Divan-ı Harp'de, 5 Şubat 1919'da, Yozgat davası ile başlandı. Bu dava ile birlikte tespit edebildiğimiz, toplam 36 ayrı davanın olduğudur. Bunlardan doğrudan hükümet ve parti yöneticilerine yönelik olan üç tanesini ana davalar olarak ele alabiliriz. Bu davalarda esas olarak siyasi sorumluluk meselesi üzerinde durulmuş ve Ermeni Kırımı'nın merkezden planlanmış bir eylem olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır.

Bu yargılamalar yıllarca araştırmacıların gözlerinden uzak kaldı. Çünkü tutanakların yayımlandığı resmi gazetenin ek sayıları birçok yerden toplatılmıştı. Gerçi, parça bölük birçok kütüphanede bu eklere rastlamak mümkündür, fakat Türkiye'de gerek konunun 'tabu' sayılması gerekse de mahkemelerin, *"Batılı güçlerin Türkiye'yi bölme politikalarının bir parçası"* olarak ele alınması konu üzerine gerekli ilgiyi azaltmıştır.

Kitapta **kırım** kavramını, 1948'de Birleşmiş Milletlerin yapmış olduğu jenosit tanımı anlamında kullandım. Buna göre, jenosit, savaş veya barış dönemlerinde, etnik, ulusal, ırksal veya dinsel bir grubun tümüyle veya kısmen tahrip edilmesini içerir. Tanım, grup üyelerinin öldürülmeleri, ağır bedensel ve ruhsal zararlara uğratılmaları, grubun hayatını devam etmesini engelleyecek bedensel zararlar verilmesi, doğumların engellenmesi, çocukların zorla başka gruplara dahil edilmeleri gibi hususları kapsar.

Jenosit'in Türkçe karşılığı olarak kullanılan **soykırım** kavramını kullanmayı tercih etmedim. Bunun ana nedeni, kırım kavramının, sıradan bir katliamdan farklı olarak, Ermenilere yapılanları tanımlamak için Anadolu'da yaygın olarak kullanılıyor olmasıdır. ... Ermeni Kırımı'nın arkasında yatan ana nedenin ırkçılık olmadığı ise konuyla uğraşan tüm araştırmacıların üzerinde birleştikleri bir noktadır.

Türkiye'de, konu üzerine rahat ve sakin konuşmamızın ön koşulunun, *"Soykırım olduğunu kabul ediyor musun, etmiyor musun"* ikilemine takılmamaktan geçtiğini düşünüyorum. Karşı karşıya olduğumuz sorun, "yaşanmış olana ne ad verileceğine karar vermekten çok daha önce, yıllardır süren *"konuşmamışlık"* nedeniyle, gerçekten nelerin yaşanmış olduğu" konusunda oluşmuş bilgi boşluğumuzu kapatmaktır.

Nasıl tanımlamak istersek isteyelim, hangi kelimeyi kullanırsak kullanalım, öncelikle, bir halkın yaşam koşullarını tümüyle ortadan kaldıran, onun imhası ile sonuçlanan olaylar dizisiyle karşı karşıya olduğumuzu görmek ve bu olaylar hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmak zorundayız.

Ana sorunu şöyle formüle etmek mümkündür: Osmanlı Hükümeti'nin veya İttihat ve Terakki Partisinin, Ermenileri toptan veya kısmen imha etmek amacıyla almış olduğu merkezi bir karar var mıdır? Olay planlanmış bir devlet veya parti eylemi midir, yoksa 'normal' bir göç ettirme eylemi sırasında, savaş koşulları nedeniyle istenmeden meydana gelmiş bazı münferit vakalar mı söz konusu dur? ... Sadece 1980-84 yılları arasında 500 bini aşkın işkence görmüş insan, 200'ü aşkın işkencede öldürülmüş kişi, 1993 sonrası 1000'e yakın faili meçhul cinayet olsa da, tüm bunların "münferit bazı vakalar" olduğunu biliyoruz! Çünkü, Türkiye'de işkence kanunen yasaktır ve ortada hükümetin veya devletin bir organının, "işkence yapın" veya "öldürün" diye aldığı bir karar da yoktur.

Tehcir'in resmi gerekçesi, ordu için tehlike teşkil eden Ermenilerin savaş bölgelerinden uzaklaştırılmasıdır. Oysa savaşla hiçbir biçimde bağlantısı olmayan iç bölgelerden de Ermeniler sürülmüştür. ... Yani sürgün bölgelerinin kendisi de, tehcirin resmi amacıyla açık bir çelişki içindedir. Göç ettirilen Ermeni halkı, daha güvenli bölgelerden kaldırılarak, doğrudan savaş bölgesinin içine sürülmüştür. ... Ne yollarda ne yerleşim bölgelerinde, insanların hayatlarını devam ettirmelerini sağlayacak hiçbir ciddi tedbir alınmamıştır. Üstelik Almanya ve Amerika gibi ülkelerin yanı sıra, dönemin uluslararası insani kuruluşlarının, özellikle yerleşim bölgeleri için yapmayı önerdikleri her türlü insani yardım reddedilmiştir.

Başbakanlık Arşivi'nin tasnifi sırasında "sakıncalı" bulunan bazı belgelerin "bir kenara ayrıldığı" ve araştırmacılara verilmediği, akademik çevrelerde sıkça konuşulan bir konudur.

Örnek olarak verilebilecek bir belge, Dahiliye Nezareti'nin, 29 Haziran (12 Temmuz) 1915 tarihinde Diyarbakır'a çektiği şifreli bir telgraptır. Telgrafta, Vilayet dahilindeki Ermenilerle diğer Hristiyanların katledildikleri, "ez cümle ahiren Diyarbakır'dan sevk olunan eşhas vasıtasıyla Mardin'de murahassa ile Ermenilerden ve diğer Hristiyan ahaliden 700 kişinin geceleri şehirden harice çıkarılarak koyun gibi boğazlatıldığı", öldürülenlerin toplam sayısının 2000 kişi civarında tahmin olunduğu aktarılır. Ve "buna seri ve kati bir netice verilmezse. .. bilumum Hristiyanların katledilmelerinden korkulduğu" bildirilir. Telgraf şu cümle ile biter; "Ermeniler hakkında ittihaz edilen tedabir-i inzibatiye ve siyasiyenin diğer Hristiyanlara teşmili kat'iyyen gayr-i ca'iz olduğundan efkar-ı umumiye üzerinde pek fena te'sir bırakacak ve bi'l-hassa ale'l itlak Hristiyanların hayatını tehdit edecek bu kabil vekayi'e derhal hitam verilmesi ve hakikat-ı halin ışıarı."

Telin özeti olarak verilen metinde 'halin ışıarı' ifadesi, 'tahkik edilmesi' biçiminde Türkçeleştirilmiştir ki, bu doğru değildir, doğrusu, 'haber ver, bildir'dir.

Diyarbakır Valisi Reşit, katliamları jandarmalara yaptırmaktadır. Eğer önlem alınmazsa, 'aşağı tabaka', Hristiyan katliamlarına başlayacaktır. Bilgileri veren, Diyarbakır'da bulunan Mardin Mutasarrıfı'dır.

ABD, Alman ve Avusturya arşivlerinde konuya ilişkin mevcut belgeler, merkezi planlanmış bir eylemle karşı karşıya olduğumuzu gösterecek bol sayıda ipucu vermektedir. Alman ve Avusturya arşivlerindeki belgeler ABD'ye göre çok fazladır ve daha suçlayıcı niteliktedir. Önemli olan, bu iki ülkenin de Osmanlılarla müttefik ve aynı cephede savaşıyor olmalarıydı. ... Olayların gelişmesi hakkında birinci elden bilgiye sahiptiler.

Alman Büyükelçilik ve Konsolosluk raporları arasında İttihatçıların aldığı tedbirleri başlangıçta onaylayan veya onaylamasa bile anlayışla karşılayan çok sayıda rapor vardır. ... Ancak Haziran sonu itibarıyla artık olayın sıradan bir göç ettirme değil, katliam olduğundan söz edilmeye başlanır.

Bu iç içelik özellikle Almanların, sadece Kırım'dan haberdar olmakla değil, örgütlenmesine belli ölçüde yardımcı olmakla suçlanmalarına da yol açmıştır.

Konuya ilişkin son yıllarda yapılan bazı çalışmalardan, Almanların sorumluluğunun sadece Kırım'ı bilmek ve ama susmakla sınırlı olmadığını, bazı Alman subaylarının doğrudan tehcir emirlerini dahi imzalamış olduklarını öğreniyoruz.

Kırım'a ilişkin, resmi raporların dışında, Kırım'dan kurtulmuş insanların, bu dönemde görev vb. nedenlerle bölgede bulunan yabancı gözlemcilerin yüzlerce anı, rapor ve hatıratı vardır. Tüm bu malzeme yığını sayesinde, olayların önemli bir kısmına ilişkin ayrıntılı bilgi elde etmek mümkündür. Bu malzemelerin bize gösterdiği gerçek şudur ki, merkezi bir karar ve planlama olmadan bu boyutta bir Kırım'ın gerçekleşmesi mümkün değildi.

İstanbul'da 1919-21 yılları arasında yapılan İttihat ve Terakki yargılamalarının özel önemini ne kadar vurgularsak azdır. Çünkü, yanlışlığı veya tahrif edilmiş oldukları yolundaki iddialar nedeniyle bilimsel çalışmalarda fazla kullanılamayan Aram Andonian'ın yayımladığı dokümanları bir kenara bırakırsak, bu davalarla, ilk defa olarak bir dizi orijinal doküman gün ışığına çıkmaktadır.

Türk kaynakları Toynbee'nin bu görüşünü daha sonra değiştirdiği ve Türklere yakın bir tutum takındığı yolunda iddiada bulunurlar. Fakat bu doğru değildir.

Aram Andonian, Documents officiels concernant les massacres Arméniens, Paris, 1920. Bu kitaptaki belgelerin sahte oldukları iddiası için Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü

Savcılar tarafından, ilgili bakanlık memurlarına, 'aslına uygundur' biçiminde onaylattırılarak mahkemeye delil olarak sunulan bu belgeler şüphesiz kaçırılan ve imha edilenlerin yanında belgelerin son derece sınırlı bir kısmını oluşturmaktadır. Eklenmesi gereken, İttihatçı yöneticilerin, Ermenileri planlı bir biçimde ortadan kaldırmayı amaçladıkları yolunda son derece suçlayıcı nitelik taşıyan bu belgelerin, ya doğrudan eylemi düzenleyenlerin kendilerine ya da bu tür bir eylemi 'cinayet' sayarak katılmayı reddeden Ordu Komutanlarına, yüksek rütbeli subay ve bürokratlara ait olmasıdır.

Doğrudan Kırım ile ilgili eserler genellikle, bilimsel niteliği olmayan, daha çok ideolojik propaganda amacı ön planda olan eserlerdir. ... Savaş sırasındaki Müslüman-Türk kayıpları elbette önemli bir konudur. Fakat bu, yüz binlerce insanın bir Parti politikası sonucu imha edilmeleri sorunu ile aynı nitelikte değildir ve eş tutulamaz.

Ekleme gerekir ki, döneme ilişkin Osmanlı arşivleri henüz yeteri kadar incelenmemiştir.

İncelediğim tüm belgeler ışığında şunu söylemek mümkündür: Eldeki malzeme her ne kadar kesin konuşmamıza engelse de, İttihat ve Terakki Partisi'nin Merkez-i Umumi'sinin, muhtemelen Mart 1915 sonlarında, Ermenilerin bulundukları yerlerden sürülerek imha edilmeleri doğrultusunda bir karar almış olma ihtimali oldukça kuvvetlidir. ... Eldeki belge ve bilgilere dayanarak, bu kararın esas olarak İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi'sine ait olduğunu, hükümet görevlilerinin belli bir kısmının bu karardan habersiz olduklarını söyleyebiliriz. ... Kırım

konusunda en önemli bilgileri, partinin bu politikasını onaylamayan asker ve sivil bürokratlar vermişlerdir. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Trabzon Garnizon Komutanı Avni Paşa, Halep Valisi Celal bunlardan sadece bazı isimlerdir.

Kurtuluş Savaşı genellikle bir "Sınır ve Toprak" savaşı olarak ele alınır. ... Ermeni, Rum, Kürt toplulukları, asırlardır kendilerinin egemenliğinde olan toprakların zorla ellerinden alındığını savunurlar. Türkler açısından ise tarihi özet şöyledir: Emperyalist devletler, Ermenileri ve Yunanlıları yanlarına alarak Anadolu'yu aralarında pay etmek istemişlerdir. Kurtuluş Savaşı ile Anadolu'nun parçalanması emellerine karşı çıkmış ve "Misak-ı Milli" olarak tanımlanan bugünkü devletimizin sınırları esas olarak korunmuştur.

"Unutma"nın yolu, hatırlamanın kurumsallaştırılabilmesinden geçer. ... Görmek zorundayız ki, biz Türkler, bu sorun üzerine rahat ve sakin konuşmaya başlamadığımız, olay üzerine hatırlamayı kurumsallaştırmadığımız müddetçe, konunun yarattığı ve yaratacağı rahatsızlıklardan kurtulabilmemiz mümkün olmayacaktır.

Sevr-Lozan tarihi de sadece sınır ve toprak tarihi değildi. Bu aynı zamanda 1. Dünya Savaşı'nda yaşanan ve Ermeni Kırımı diye bilinen olay nedeniyle *Türklerin* cezalandırılmak istenmesinin tarihiydi de. "Türkler" diğer uluslara karşı katliamlar yapmışlardı; bundan dolayı bu ulusların (Arap, Yunan, Ermeni vb.) "Türklerin" egemenliğinden kurtarılması ve "Türklerin" mümkün olduğu kadar küçük ve zayıf bir devletle yetinmelerinin sağlanması gerekiyordu. Özellikle Ermenilerin Soykırımı tabi tutulduğu ve "Türklerin" "insanlık suçu" işlemiş olmaları nedeniyle cezalandırılması gerektiği, 1918 sonrası döneminin olaylarını esas olarak belirlemiştir dersek abartmış olmayız. Kurtuluş Savaşı esas olarak bu suçlama ve bu suçlama nedeniyle "Türkleri", "insanlık suçu" esaslarına göre cezalandırma arzusunun ürünü olarak yaşandı. Bu nedenle, tarihimiz sadece "toprak ve sınır" tarihi değil, onu da belirleyen boyutları olan, bugünkü kullanımı ile bir insan hakları tarihidir.

1919 Ekiminde, Sivas Kongresi'nce seçilen Heyet-i Milliye ile İstanbul Hükümeti arasında, Amasya'da imzalanan ortak protokolde, savaş ve Kırım suçlularının yargılanmalarının "adlen ve siyaseten elzem" olduğu karara bağlanır. ... M. Kemal'in tutumu, İttihat ve Terakki'nin işlediği suçun hasır altı edilmesi veya inkar edilmesi değildi. Bunlar açıkça kabul edilen hususlardı. İtirazı sadece, cezalandırmanın, Anadolu'nun parçalanması şeklinde gündeme getirilmek istenmesiydi.

Batılı güçlerin, Türkiye'nin ne pahasına olursa olsun parçalanmasını öne almaları, Kurtuluş Savaşı'nın, sınır tarihi kadar önemli olan hatta onu da esas olarak belirleyen insan hakları boyutunun unutulmasına yol açtı.

Burada önerilen, Sevr-Lozan tarihinin, toprak ve sınır tarihi olarak kapatılmasıdır. ... Toprak ve sınır tarihi olarak bu tarih kapatılmadıkça insan hakları üzerine de konuşamayacağımızı düşünüyorum. Savunduğum, bugünkü sınırlarıyla Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin varlığının tartışma kapsamı dışına çıkartılması, Türkiye'nin özgür ve demokratik bir cumhuriyet haline dönüştürülmesinin merkeze alınmasıdır. ... Fakat böylesi bir Türkiye için yapılması gereken bir şey vardır: Sevr-Lozan tarihi de dahil, tarihimizi insan hakları tarihi olarak yeniden ele almak.

Kapısını bir türlü açmayı başaramadığımız Avrupa ile ilişkilerin, böylesi bir açılımla, başka bir seyir alabileceğini eklemeye gerek yok zannederim (En azından Avrupa'nın gerçek niyetinin açığa çıkarılması itibarıyla ...).

Diğerinin acısını anlamamanın, yaşanmış acıları ortaklaştırmanın ve hepimizin ortak acısı haline getirmenin, toplum olarak bir arada yaşamamanın "ortak anlam üreticisi" olduğunun ve olacağının görülmesi gerekmektedir. İnsan hakları, bir devletin bünyesinde eşit ve eşdeğer vatandaşlar olarak birlikte yaşamamıza "ortak anlam" katacak, bizlere *ortak aidiyet* duygusu verecek çok önemli bir unsurdur.

Cumhuriyet tarihimizi bu gözle yeniden ele almamız gerekiyor. Bugün, Alevi-Sünni, laik-anti laik, Türk-Kürt ekseninde yaşadığımız tüm sorunların ve çatışmaların insan hakları merkeze alınarak yeniden gözden geçirilmesi hem bu sorunların yeni acılar anlamına gelen çatışmalar biçiminde yaşanıyor veya yaşanacak olmasının önüne geçebilecek hem de ülkemizde demokratik yaşam tarzının egemen kılınmasını sağlayacak "kültürel iklim" değişimine temel oluşturacaktır.

Her grup kendisi açısından "büyük bir haksızlık" olarak ele aldığı bu tarihi, grubun en önemli "ortak anlam üreticisi" olarak görmekte ve kullanmaktadır. ... Yani bir anlamda toplumca, birbirimize karşı "takıyye" yapmakta olduğumuzu iddia edersem çok abartmış olmayacağımı düşünüyorum.

İnsan haklarının merkeze alınması ile tüm grupları birbirine bağlayacak "ortak bir aidiyet" duygusu yaratabileceğimizi iddia ediyoruz.

Gerek "insanlık suçu" kavramı, gerekse bu suç nedeniyle bir devletin yöneticilerinin bireysel olarak sorumlu tutularak yargılanmaları gerektiği, insanlık tarihinde ilk defa biz Türklerin cezalandırılması bağlamında gündeme getirilmiş ve uluslararası hukukun sorunu olmuştur. ... Bugün Yugoslavya, Ruanda gibi ülkelerde işlenmiş "insanlık suçlarının" yargılanması süreci, yani ulusal ve uluslararası hukuk alanında atılan adımların ve oluşturulan kurumların temelleri "Türkler" ekseninde yapıları tartışmalarda atılmıştır. Bu tarihi "unutmaya" çalışmanın fazlaca bir yarar getirmeyeceğini görmemiz gerekiyor.

Geçmişteki Teşkilat-ı Mahsusa, Ordu, İçişleri Bakanlığı (Emniyet) ilişkileri ile bugün yaşananlar arasında önemli bir zihniyet sürekliliği söz konusudur.

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Yapılanlar, bilinçli veya bilinçsiz olarak, "gerçekten 1915'te ne oldu?", sorusuna cevap vermekten kaçmak üzerine kurulmuştur. ... Sanki suskunluğun sürmesi amacına yönelik bir kuru gürültü kopartılıyor gibi.

Tarih üzerine her konuşma ve tartışma, sosyal bilimcilerin büyük ölçüde üzerinde birleştikleri gibi, sadece geçmiş üzerine değil, hatta ondan daha da önemli olan, bugün ve yarın üzerine bir konuşmadır. Türkiye toplumu eğer tarihi üzerine konuşmayı başaramazsa, bugünü ve yarını üzerine de sıhhatli konuşmayı başaramayacaktır. Eğer Türkiye'de demokratik ilişkilerin

egemen olmasını, insan hakları ihlallerinin ortadan kalkmasını istiyorsak, tarihin de bu doğrultuda ele alınması kaçınılmazdır.

Birinci Bölüm

KIRIM KARARINA KADAR ERMENİ SORUNU

I- OSMANLI DEVLETİ'NİN HUKUKİ YAPISI VE GAYRİMÜSLİMLER

İlber Ortaylı, Osmanlı Devleti'nin ancak üçüncü Roma İmparatorluğu olarak kavranabileceğini ve bunun Akdeniz geleneği çerçevesinde anlaşılabileceğini söyler: *"Bu imparatorluklarda devlet ve toplum hayatında kabul edilmek ve yönetime katılmak etnik kökenden çok devletin ideolojisini benimsemek ve onun koşullarına uyum sağlamakla mümkündür."*

Osmanlılarda şer'i hukukun yanı sıra örfi hukuk denen bir alan da sürekli var olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, genellikle "amme hukuku kaideleri ve bunlar arasında bilhassa idare, maliye ve teşkilata ait olan nizamlarla bazı ceza işleri, doğrudan doğruya padişahların emir ve fermanları ve bu fermanlarla teşekkül eden kanunlarla idare edildiği halde, hususi hukuk sahası ve bu arada bilhassa evlenme ve miras gibi bir kısım şahsın hukukunu ilgilendiren medeni hukuk mevzuları, şeklen ve resmen şeriat hükümlerine tabi kalmakta (idi). Fakat padişahların kural olarak bu ayırımın dışına çıktıkları, şer'i hukukun alanına giren konularda da ona aykırı kanun ve karnameler yayımlayarak İslam hukukunun etki alanını oldukça daralttıkları bilinmektedir.

Çıkan hiçbir kanun genele şamil değildi. Her bölgenin değişik ihtiyaçlarına göre, gerek görüldükçe çıkartılmışlardı. İşgal edilen topraklardaki hukuk yapısına dokunulmaması, zamanla kısmi değişiklikler yapılması gibi bir yöntemin benimsenmesinden dolayı her yer, teşkilat ve zümre için ayrı olmak üzere birtakım hususi kanunlar kümesi meydana gelmişti. Dolayısıyla tüm bir ülke için geçerli tek bir hukuk sisteminden söz etmek oldukça zordur.

Osmanlılarda gayrimüslim tebaanın hukuki statülerinin, temelde beş farklı kaynağa dayandığını söyleyebiliriz: İslam Hukuku, İslam hukukunun tanıdığı kadıyla Kilise Hukuku, Kapitülasyonlar, Barış Anlaşmaları ve özellikle Tanzimat'la birlikte gündeme gelen reformlar.

600 yıllık Osmanlı devlet tarihini iki ayrı döneme ayırmak gerekir. Birinci dönem, devletin kuruluşundan 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı'na kadar olan dönemi kapsar. İkinci dönem ise Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar geçen süredir. İlk dönemi de kendi içinde ikiye ayırmak gerekmektedir. Birincisi, kuruluştan 1566 yılına kadar, ikincisi, 1566'dan Tanzimat'a kadar olan dönemdir. Birinci dönemin her iki evresinde de esas olarak İslam hukuku kuralları geçerlidir. Fakat özellikle 1535 sonrası diğer ülkelere verilen bir dizi kapitülasyonlar ve yapılan barış anlaşmaları sonucu ülke içindeki gayrimüslimlerin hukuki statülerinde değişiklikler söz konusu olmuş ve İslam hukuku sınırlarının dışına çıkmıştır.

İslam hukukunda gayrimüslimlerin hukuki durumu, Kuran hükümlerinin yanı sıra, Peygamberin Hayatı boyunca gayrimüslimlerle yaptığı çeşitli anlaşmalar ve daha sonra da Hz. Ömer'e atfedilen fetvalar temelinde belirlenmiştir. İslam hukukunda insanlar inançlarına göre ve siyasi kategorilerine göre iki ayrı biçimde tasnif edilirler. Her iki tasnifte de esas olan, Müslim

gayrimüslim ayırımıdır. Gayrimüslimler, inançlarına göre, *ehl-i kitap*, ve *ehl-i kitap* olmayanlar (puta tapanlar, dinsizler) olarak ikiye ayrılmıştır. Siyasi statüye göre yapılan ayırım *ehl-i harb* (Müslümanlara karşı savaş halinde olanlar) ve *ehl-i ahd* (Müslümanlarla anlaşma yapmış olanlar) şeklindedir. *Ehl-i ahd* olanlar üç ayrı biçimde tasnif edilirler: *Zimmiler* (İslam devletinin himayesini kabul edenler, *ehl-i zimmet*); *Muahedeler* (kendileriyle barış yapılmış olanlar, *ehl-i hudne*) ve *müsteminler* (kendilerine eman verilmiş olanlar, *ehl-i eman*).

Gayrimüslimlerin hangi siyasi statüye bağlı olacaklarını belirleyen önemli bir ilke, içinde yaşadıkları ülkenin siyasal niteliğidir, İslam hukuku, ülkeleri en kaba hatlarıyla iki ana bölüme ayırır: İslam ülkesi ve diğer ülkeler. Diğer ülkeler iki ayrı kategoride tasnif edilirler: Müslümanlarla savaş halinde olanlar (*darü'l-harb*) ve Müslümanlarla barış halinde olanlar (*darü's-sulh*). Konumuz açısından bizi ilgilendiren, İslam egemenliğinde yaşayan zimmilerin hukuki statüleridir.

İslam kamu hukukunda halk iki ana gruba ayrılır: Vatandaşlık hak ve ödevi olan Müslümanlar ile siyasal hakları ve tabi oldukları hukuk kuralları açısından onlardan farklı olan zimmiler. Zimmiler, İslam devleti tarafından zimmet adı verilen bir anlaşmaya dayanarak korunurlar. Zimmilere tahammül edilir; İslam'ın otoritesini kabul etmeleri koşuluyla varlıklarına ses çıkarılmaz. Zimminin kelime anlamı, himaye hakkıdır; hak, ahd ve eman anlamlarındadır. İslam devleti ile bu kimseler arasında yapılan sözleşmeye göre, zimmilerin can ve mal dokunulmazlıkları, vicdan ve ibadet hürriyetleri İslam devletinin teminatı altına alınır. Bu teminata karşı, zimmiler, Müslüman idareye karşı bağlılık ve sadakat göstermek ve cizye adlı fazladan bir vergi ödemek zorundadırlar. Yani, eşit bir ilişki değil, katlanma, tahammül edilme söz konusudur.

Sadece ceza hukuku bakımından, İslam ceza hukukuna bağlıdırlar. Bunun dışında, bugünkü medeni hukuk ve miras hukuku kapsamına giren konularda kendi hukukları geçerli olmuştur.

Osmanlı egemenliği altındaki zimmiler, mezhep ya da dinlerine göre gruplandırılmış ve bu gruplara millet adı verilmişti. Her bir millet grubuna, padişah beratı ile özerklik tanınmıştı. Bu özerklik sayesinde, her bir millet grubu, "*yalnız ... din, dini ibadet ve hayır işlerini değil, ayrıca eğitim ile evlilik, boşanma, vesayet ve miras gibi*" konularda kendi kendilerini idare ediyorlardı. Her dini grubun en yüksek rütbeli din adamlarından biri kendi cemaatleri tarafından o grubun yöneticisi olarak seçiliyor ve kendi topluluğunu düzenlemek ve yönetmekle görevlendiriliyordu. Dini grupların başları birer devlet memuru gibi, kendi millet grubundan sultana karşı sorumluydular. Osmanlı yönetiminin kendi mahkemelerine bıraktığı cezai konularda, ki burada da istisnalar yapılıyordu, millet üyeleri arasındaki hukuki davalarda yargılama ve vergi toplama yetkisine de sahiptiler.

Zimmiler özel hukuk alanında bazı haklardan yoksundurlar; örneğin, Müslüman kadınla evlenemezler. Usul hukuku bakımından örneğin, Müslümanlara karşı şahitlikleri kabul edilmez.

Örneğin, ibadetlerini Müslümanları rahatsız etmeyecek şekilde yapmak zorundaydılar. Hristiyanların çan çalmaları, yeni kilise yapmaları yasaktı. Kilise tamiri için ise devletten izin almak zorundaydılar. Ayrıca ata binmeleri, silah taşımaları, bir Müslüman'la karşılaştıkları zaman kaldırımda yürümeleri yasaktı. Elbiselerinin ve ayakkabılarının rengi, kumaşlarının kalitesi değişik olmak zorundaydı. Çeşitli dönemlerde çıkartılan fermanlarla, gayrimüslimlerin

neleri giyemeyecekleri bildiriliyordu. Örneğin 16. yüzyılda bir fermanla, yakalı kaftan, kıymetli kumaştan özellikle ipek elbise, ince tülbent, kürk ve sarık taşımaları yasaklanmıştı. Ayrıca yine çeşitli fermanlarda hangi renk elbise giyecekleri de bildiriliyordu. Örneğin, Ermenilerin şapka ve ayakkabıları kırmızı, Rumların siyah, Yahudilerin maviydi. Evlerini de değişik renge boyamak zorundaydılar. Hamamlarda, takunya giymeleri yasaktı, peştemallarına çingirak takmaları gerekiyordu.

Zimmilerin aşağılanması o boyutlarda ifadesini buluyordu ki, örneğin, Müslümanların evlerinden daha yüksek ev yapmaları yasaktı.

Özetle, İslam'ın kabul ettiği çoğulcu model, hukuki ve kültürel olarak, Müslüman olmayanların aşağılanması ve hor görülmesi temelinde şekillenmiştir.

Tüm 19. yüzyıla damgasını vuran şöylesi bir mekanizmanın işlediğinden söz edilebilir: Hristiyan azınlıklar yönetimin siyasi ve iktisadi baskısına karşı, Avrupa'dan gelen rüzgarların da etkisiyle, eşitlik, özgürlük ve toprak talebiyle başkaldırmaktadırlar. Osmanlı, genellikle bu reform taleplerini ve başkaldırıları şiddet ve terörle bastırmaktadır. ... Bu süreç, ayaklanan grubun ayrı bir devlet olarak örgütlenmesine kadar sürmektedir.

Sürecin başlangıcı olarak 1804 Sırp ayaklanmasını alabiliriz. Bu ayaklanmaların sonucu 1815 Viyana Konferansı ve burada verilen sözlerin yerine getirilmemesi üzerine çıkan savaşlar sonrasında, 1829 Edirne Antlaşması ile, Hristiyan topluluklara ilk defa yönetime katılma hakkı tanındı.

Büyük devletler, 1830'lardan itibaren "hasta adam" ilan ettikleri, çürümekte olan köhne bir imparatorluk üzerindeki paylaşım ihtiraslarını, bu devletin, gayrimüslim tebaasına karşı mezalimlere engel olmak amacıyla yapılan hümanist müdahaleler biçiminde sunmayı başarmışlardır.

İslam dininden olmayanları eşit saymayan, bazı sosyal ve siyasal haklardan mahrum eden bu sistem, Fransız Devrimi ile içine girilen genel eşitlik, vatandaşlık, temel hak ve özgürlükler gibi kavramlarda ifadesini bulan yeni toplumsal örgütlenme anlayışı karşısında son derece gerici bir karakter taşıyordu.

Tanzimat reformları esas olarak, devletin bu dağılma tehlikesine engel olma ve Hristiyan ahaliyi Osmanlı Devleti'ne bağlama amacıyla düzenlenmişti. Tanzimat dönemi ve Tanzimat reformları, alevlenen Balkan ulusçuluğuyla başlayan toprak kaybını durdurmayı amaçlıyordu. Yeni bir yurtseverlikle, yani Osmanlıcılıkla imparatorluğun kurtulacağını düşünenlerin eseri idi. Yönetici ekip, Müslüman-Hristiyan eşitliğini sağlamanın, Osmanlı bütünlüğünü korumanın tek yolu olduğunun bilincindedir.

Tanzimat'a kadar, bütünüyle İslam esaslarına göre örgütlenmiş devletin, Hristiyanları bu sistemle kendisine bağlayamayacağı, Yunan bağımsızlığı ile iyice açığa çıkmıştı. ... Getirilen, "Batılı kurumlar" ise, ne bir kültürel uyanışın ve aydınlanmanın ne de Batı taklitçiliği veya hayranlığının ürünleridir. "Bunlar 'şark meselesi' diplomasisi sınırları içinde Osmanlı devlet adamlarının çoğu kez inanmadan vermek zorunda kaldıkları ödünlerdir." (Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*)

Reform dönemi konusunda genel bir değerlendirme yapan Davison, eşitlik konusunda *"Halka ve yabancılara yönelik olarak söylenen bu tür sözler eylemle desteklenmiyor, sonuçta bir aldatmacadan öteye gidemiyordu"* diyerek bu isteksizliğin altını çizerek.

1839'da yayımlanan Ferman ile, Hristiyan ve Müslüman halkın, hiçbir ayırım yapmaksızın, a) can güvenliğinin, b) mal güvenliğinin, c) şeref ve haysiyetinin korunmasının sağlanacağı, kişi güvenliğine ilişkin önlemlerin alınacağı sözü verilmiş, vergi ve askerlik işlerinin bir haksızlık kaynağı olmaktan çıkarılarak düzenleneceği bildirilmişti.

Ferman'da ilan edilen genel eşitlik ilkesini hayata geçirmek için gerekli hukuki reformların ancak 1880'lerde tamamlanmış olması bu eleştirilerin haklı olduğuna kanıt olarak ileri sürülebilir.

Engelhardt ... Tanzimat olayını *"bütün bir ihtilal"* olarak niteler. Nitekim, Hristiyanlarla eşitlik, *"eski İslam geleneğinden en köklü ayrışması temsil eden ve bu yüzden Müslüman ilkelerini ve duygusunu en çok inciten"* bir konuydu.

Müslüman-Hristiyan eşitliği yönünde ikinci büyük adım, 1856 Islahat Fermanı ile atıldı. *"Islahat Fermanı, yabancı devletlerin hazırladığı ve Babıali'nin kabul etmek zorunda kaldığı bir ıslahat programıdır."* (E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*) Tanzimat Fermanı ile sadece ilan edilen, ama temel bir hukuk prensibi haline getirilmeyen genel eşitlik ilkesi bu Ferman'la hukuk sisteminin temeli haline getirildi.

Bu o güne kadar, millet sistemi sonucu kendi dini grupları üzerinde büyük bir iktidara sahip olan dini önderliklere vurulmuş önemli bir darbeydi. Bu nedenle başta Yunan-Ortodoks Kilisesi olmak üzere önemli direnişle karşılaştı. ... Özellikle Ermenilerin kendi cemaatleri için hazırlamış oldukları anayasanın öneminin altını çizmek gerekmektedir. 29 Mart 1863'te resmi olarak onaylanan bu Anayasa'nın 1876 Osmanlı Anayasası'na örnek teşkil ettiği söylenir.

Tanzimat Fermanı ile birlikte başlayan süreçte, özellikle idari ve adli yapıda Hristiyanların durumunu düzeltecek bir dizi değişiklik yapıldı. ... Fakat bu uygulama da çok başarılı olmadı. Çünkü, Hristiyanların çoğunlukta bulunduğu yerlerde dahi Müslüman üyeler gayrimüslimlere karşı ekseriyette idiler.

1840, 1851 ve 1858 yıllarında yeni ceza kanunları hazırlandı. Bu yasalarla İslam ceza hukukunun dışına çıkılarak modern hukuk ilkeleri benimsenmeye çalışıldı.

Fakat tüm bu reform girişimlerine rağmen, genel eşitlik düzeyinde fazlaca başarılı olunamadığı söylenebilir. Sayılabilecek birçok nedenin yanında, belki de en önemli hata, 1876 Anayasa'sının 11. Maddesinde de tekrar edilen dini imtiyazlar meselesiydi. Bu madde ile, imparatorlukta dini topluluklara "dini imtiyazlar" konusunda garantiler veriliyor, fakat devletin dininin İslam olduğu tekrar ediliyordu. Böylece genel eşitliğin yanı sıra, eşitsizliği esas alan iki ayrı hukuk sisteminin varlığı korunmaya devam ediliyordu.

Genel eşitliğin sağlanamamasının en önemli nedeni, eşitliğin fikri temellerinin ne toplumda ne de yönetici ekipte mevcut olmasıydı.

Ayrıca, gayrimüslimler, genel eşitlik istiyor olmalarına rağmen, bunun için ödemeleri gereken bedel olan, kendilerine tanınan ayrıcalıklardan vazgeçmeye razı olmuyorlardı.

Dolayısıyla, Osmanlı Hristiyanları ... teorik düzeyde eşitlikten yana olmuşlarsa da, pratikte onlar da vergi ödemeyi ve böylece 5 yıllık askerlikten muaf tutulmayı ve tabii muhtemel bir ölüm tehlikesinden kurtulmayı, zamanlarını ticarete ya da tarıma ayırmayı tercih ettiler.

Hristiyanların askere giden Müslümanların yokluğundan, toprakların ve ticaretin denetimini ele geçirmek için yararlandıkları eklenirse, eşitlik programının toplum içinde niçin düşmanlık tohumlarını artırdığı daha iyi anlaşılır.

Müslümanlar giderek zayıflayan bu konumlarını "barışçı" olarak terk etmediler. "İktidar sahibi (güçlü) sosyal formasyonları kendileri zayıflarken diğerleri güçlenirse, kendi iktidarlarının zayıflamasını, sosyal statülerinin düşmesini ve dolayısıyla kendileri hakkındaki imajın değişmesini, son derece sınırlı bazı durumlarda kabul ederler. .. değerlerinin tehdit edildiği ve üstünlüklerinin ortadan kalktığı duygusuna sahip olurlarsa ... vahşi hayvanlar gibi son derece tehlikeli olurlar. .. bu tür gelişmeler, insanları şiddet kullanmaya zorlayan (iten) son derece tipik ve sıkça rastlanan bir durumdur. Bu, savaşları ortaya çıkaran koşullardan birisidir.

19. yüzyıl sonuyla birlikte Ermenilere yönelik sistematik bir hal almaya başlayan katliamlar, ancak Hristiyanlara karşı oluşan bu kültürel-hukuki arka plan sayesinde anlaşılabilir.

II- ABDÜLHAMİT DÖNEMİ ve ERMENİ SORUNU

"Ermeni Sorununun ortaya çıkması Berlin Antlaşması ileldir.

Reform konusunda yaşanan gerilimde, Osmanlıların istenen reformları yapmak istememe arzusu kadar önemli olan başka bir nokta da Kürtlerin durumudur. Babıali Kürtleri de bölge nüfusu içinde sayarak, onları da kapsayan reformlar düşündüğünü ileri sürerek reform taleplerini bloke etmeye çalışır. Büyük devletler ise, Kürtlerin göçer ve eşkiya niteliklerine dikkat çekerler ve "ilkel" olarak tanımladıkları Kürtlere, Ermenilerle aynı ölçülerle yaklaşılamayacağını söylerler. Bundan dolayı, Kürtler, "Ermenilere mahsus ıslahat"ın dışına çıkartılmalı ve onların "iptidai adetlerine uygun bir idare" tatbik edilmeliydi.

Osmanlı Hükümeti bölgede artan Ermeni örgütlerinin eylemlerini de bahane ederek, söz verdiği reformlar yerine Hamidiye Alaylarını kurdu.

Görüşmelerin sürüncemede kalması, bölgede olayların devam etmesi üzerine Ermeni örgütlerinden Hınçak önderliğinde 30 Eylül 1895'te İstanbul'da bir gösteri yapılır.

Adı ne kadar, "insani müdahale" olarak konsa da, büyük devletler esas olarak, iktisadi ve siyasi çıkarları açısından soruna yaklaşıyorlardı ve 1890'lı yıllarda, Ermeniler adına herhangi bir müdahalede bulunmayacaklarını Osmanlı yöneticilerine de hissettirmiş bulunuyorlardı. ... Hatta gerek 1894-96 katliamlarına gerekse 1915 toplu Kırmı'na yol açan nedenler arasında, sonuçları takip edilmeyen bu yabancı müdahalelerin ve tartışmaların olumsuz rolünün önemli bir payı olduğunu ileri sürebiliriz. Bu nedenle, Ermenilerin 1880 sonrası yaşadıkları yenileşme,

reform ve düzelme değil aksine baskı ve katliam oldu ve Ermeni sorunu 1908 devrimine kadar uluslararası diplomasiin gündeminden çıktı.

Genel olarak gözlenen, ya çeşitli sosyal taleplerle gündeme gelen köylü ayaklanmaları ya da ayrılıkçı örgütlerin ulusal bağımsızlıkçı eylemleriydi. Olaylar, birçok durum da, kısa sürede Müslüman-Hristiyan çatışmasına dönüşüyor ve sonuçta devletin müdahalesi ile Hristiyan katliamları biçimini alıyordu. Ayaklanmalarda çok sayıda Müslüman'ın da katledilmesi ise madalyonun diğer yüzüdür.

Osmanlı devleti, dağılma sürecini engellemek amacıyla devletin birliğini Panislamist ideoloji etrafında sağlamaya çalışıyordu ve imparatorlukta İslami motif, resmi devlet ideolojisi olarak öne çıkmıştı.

Ermeni sorunu, imparatorluğun var olup olmama sorunu olarak görülmeye başlandı.

Amaç, Müslüman ahalinin, Hristiyanlara saldırıyı dini bir görevin yerine getirilmesi olarak kavranmasını sağlamaktır.

Urfa katliamına şahit olanlar, Müslümanların, elleri ayakları bağlanmış Ermenileri kesmeden önce Kuran'dan ayetler okuduklarını ve dua ettiklerini aktarırlar.

Müslümanların Ermenileri katlederken dini vecibelerini yerine getirdikleri inancı, Ermeni Kırımlarının değişmez bir motifi olmaya devam etmiştir. 1909 Adana Katliamı üzerine meclis tarafından oluşturulan araştırma komisyonu üyesi, Yusuf Kemal Tengirşenk (daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin 2. Dışişleri Bakanı), İngiltere Konsolosu'nun raporuna dayanarak, Müslümanların katliama katılış nedenlerini şöyle sıralamaktadır; "Müslümanlara gelince, onlardan pek çoğunun hükümetlerinin, hayatlarının, dinlerinin tehlike altında bulunduğu hakikaten kani oldukları mülahazasıdayım." Tengirşenk katliamlara katılımın bir başka nedeni olarak da "yağma hırsı"nı göstermektedir. (Y. Kemal Tengirşenk, Vatan Hizmetinde)

III- İTTİHAT ve TERAKKİ DÖNEMİ VE ERMENİ SORUNU

İmparatorluğun bünyesindeki tüm halkları bir arada tutmaya yönelik Osmanlıcılık politikalarının zamanla bir seçenek olmaktan çıkması ve yönetici sınıfça bunun fark edilerek terk edilmesi, Kırım'ın ön temellerini oluşturmuştur.

"Programımızın özeti şudur: Birlik, imparatorluğun bütünlüğü ve dağılmazlığı; Osmanlı hanedanının tahtta kalması; herkesin kanun önünde eşit olması." (Y. H. Bayur, Türk İnkılabı Tarihi) Bu cümle 1913'lere kadar hareketin tekrarladığı temel bir ilke oldu. Sonuç, Türk ulusçuluğunun oldukça geç sahneye çıkmış olmasıdır. Ulusal kimlik üzerine ciddi ciddi düşünölmeye başlanması ancak 20. yüzyıl başlarıdır.

"Balkan Harbi'ne kadar yönetici nitelikleri gereği Türkçölük yapamayan İttihat ve Terakki, bünyesindeki azınlıkların büyük bir kısmını kaybedince, bu ırkçı düşüncelere dayanarak, "zincirlerinden boşan(acaktır)". (Tarık Zafer Tunaya)

Nasıl ki doktorlar tıp sayesinde hastayı kurtarıyorlardı, Jön Türkler de bilim sayesinde toplumu kurtaracaklardı.

1902'de Paris'te toplanan İttihat ve Terakki 1. kongresine kadar karşılıklı ittifak arayışları ve eleştiriler devam etmiştir. 1896 yılında İstanbul'da Ermeni komitalarının Müslümanları ittifaka davet eden beyannameleri; ittifakatçı dergilerde sıkça yapılan benzeri çağrılar bu çabalara örnek olarak verilebilir.

1896 katliamları nedeniyle yazılan bir yazıda: *"Hükümetimizin bir ayıbı olarak tesbit etmek durumundayız ki, katliamlar resmi olarak yönlendirilmiş cinayetlerdir"* denmektedir.

Ermeni örgütlerine yöneltilen ana eleştiri onların otonomi istiyor olmalarıydı. *"Ermeniler musavat, adalet, hürriyet ve asayiş istiyorlar. Bunu istemek bir hak ve vazifedir, kendileriyle beraberiz ... Ancak Ermeniler bunu istemekle kalmıyorlar, Ermenistan dedikleri yerde muhtariyet istiyorlar. Bunu istemek bir ihtilal yapmak değil, bize karşı muharebe yapmaktır."*

Kongre sonrası Ermeni komitalarına yönelik özellikle özerklik ve yabancı müdahale isteme ekseninde yöneltilen eleştiriler son derece sertleşir. Ahmet Rıza ve çevresinin kongre sonrası çıkarttığı, Bahaettin Şakir'in yazı kurulunda yer aldığı Şuray-ı Ümmet dergisinde hem ilk defa Türkçü sesler işitmeye hem de Ermenilere yönelik sert yazılar yayımlanmaya başlanır. Ermeni komitalarına yöneltilen önemli bir eleştiri onların yöntemlerine ilişkindir. Eleştiriye göre, Ermeni komitaları önce Müslümanlara saldırmakta, Müslümanları tahrik ederek Ermenilere saldırmalarını sağlamakta, sonra la Ermeniler katlediliyor denerek yabancı müdahale istemektedir.

Türk kaynakları Ermeni örgütlerinin bu taktiklerini doğrulayan bilgilerle doludur. Bazı örnekler vermek gerekirse; Robert College'in kurucusu ve ilk yöneticisi Dr. Hamlin, 23 Aralık 1893'te bir Amerikan gazetesinde, Ermeni ihtilalcisi ağzından, onların taktiklerini şöyle aktarır; *"Hınçak çeteleri, Türkleri ve Kürtleri öldürmek, köylerini yakmak için fırsat gözleyecekler ve sonra dağlara kaçacaklardır. Bunun üzerine kuduran Müslümanlar, ayaklanarak savunmasız Ermenilere saldıracak ve bunları öylesine bir canavarlıkla öldüreceklerdir ki, Rusya, İnsanlık ve Hristiyan uygarlığı adına memleketi işgal etmek üzere ileri atılacaktır."* İngiltere Büyükelçisi Sir P. Currie bir raporunda, *"(Ermeni) İhtilalcilerin(in) ilk amacı kargaşalıklar çıkartmak ve üzerlerine insanlık dışı misillemeler çekerek bu yoldan devletlerin insanlık adına müdahalelerine yol açmaktır"*, der. (D. Avcıoğlu, Milli Kurtuluş Tarihi)

1906 yılında Bahaettin Şakir, Dr. Nazım ve Ahmet Rıza Hınçak liderleriyle ortak mücadele konusunda görüşmeler yaparlar. Hınçak liderleri 11 Mayıs 1895 ıslahat projesinin gerçekleştirilmesini ve Kilikya'nın da bu programa dahil edilmesini istediklerini bildirdiler. *"Jön Türkler kederlendi ve hatta hayretten dondular. İzahlarımız onları ruhi bir buhrana sürükledi. Suratları renk değiştirdi... Kilikya'nın Ermenistan'a ilave edilmesi imparatorluğu ikiye ayıracaktı. Biz, muhtariyet imparatorluğun bu kısımlarının birlikteliğini muhafaza edecektir, bu tüm ayrılmak veya istiklal demek değildir, dedik. Dr. Nazım bize cevaben, eğer bugün değilse, 5-10 senede o ayrılma hakiki olur, dedi."* (Sabuh Külian, Badaskanadouneru (Mesuller))

Jön Türklerin çoğunluğunu, toplumsal bir değişiklik yapmak hevesinde olmayan tutucu bir kitle meydana getirmekteydi. İttihat ve Terakki, programında padişahlık kurumuna sahip çıkıyor ve 1876 Anayasası'nın yürürlüğe konmasını istiyordu. Padişah bunu yapınca, söyleyecek çok fazla şeyleri kalmamıştı. Jön Türk hareketinin çoğunluğu, ülkenin politik sorunlarına çözüm

yolunu bir devrim kavgasında değil, padişah'ta 'insaf', 'iyi yüreklilik' arayarak feodal-saltçı iktidarla uzlaşmada aramışlardır. En radikal olunduğu dönemde bile, 1907 yılında Ermeni Taşnak örgütü ile yapacakları ortak açıklamaya, "*saltanat ve hilafet hukukunun benimseneceği*" yolunda bir madde dahi koydurmak istemişlerdir.

Meşrutiyet'in ilanı büyük sevinçle karşılanmış; despotik rejimin sona erdiği, hürriyetin geldiği, özlenen reformların yapılacağı beklentisi topluma egemen olmuştu. Ermeni komitaları da yaptıkları açıklamalarda, bundan sonra tüm çabalarını Meşrutiyet'in korunmasına harcayacaklarını ilan ediyorlardı. O güne kadar dağlarda çete savaşı veren Ermeni, Bulgar, Rum, Türk komitacıları şehirlere iniyorlar, askeri törenlerle karşılanıyorlardı. Abdülhamit döneminde öldürülenler için ortak dini ayinler düzenleniyor, yapılan konuşmalarda, "*bundan böyle, Türk ve Ermenilerin, ülkelerinin iyiliği için birbirleriyle kardeş gibi çalışacakları ümidi*" dile getiriliyordu.

Fakat bu günler fazla sürmedi. Beklenen reformların gerçekleşmesi yerine 31 Mart Hadisesi ve ona bağlı olarak Adana katliamı vuku buldu. 31 Mart 1908'de (yeni tarihle 13 Nisan), İstanbul'daki askeri birliklerin bir kısmı Hükümete karşı ayaklandılar. Ayaklanmanın fikri önderliğini, başta Volkan gazetesi etrafında toplanmış dini çevre olmak üzere softalar yapmaktaydı.

On gün yaşanan iktidar boşluğu, 1908 devriminin kalbi olan Selanik'ten gelen askeri birliklerin ayaklanmayı bastırmasıyla son bulmuştur.

1909 Adana olayları İstanbul'daki 31 Mart vakasını takiben başlamıştır. ... 1 Nisan 1909'da başlayan ve 14 Nisan'a kadar süren olaylarda toplam 15-20 bin dolayında Ermeni'nin katledildiği aktarılmaktadır.

Tarsus Amerikan Koleji Müdürü, Türk subaylarının kendisine; "Ermenileri öldürmek" görevi aldıklarını söylediklerini aktarır. Dr. Nazım'ın ... "*Osmanlı İmparatorluğu münhasıran Türk olmak mecburiyetindedir. Yabancı tebaanın varlığı, Avrupalıların müdahalesi için bir vesiledir. Silah zoruyla Türkleştirilmelidirler.*" İttihatçılar içinde Osmanlılık fikrini herkesin Türkleştirilmesi olarak anlayan kanat giderek ağırlık kazanacak ve politikaları belirleyecektir. Adana olaylarının önemi böylesi bir geçiş dönemine denk düşmesindedir.

1908 sonrası İttihat Terakki hareketinin amacı, en kaba hatlarıyla, modern, merkezi bir devlet yaratmak olarak tanımlanabilir. ... Merkezi ve modern bir devlet yaratmanın en temel ilkelerinden birisi elbette vatandaşlık kurumudur. Bunun için de tüm üyelerin genel eşitlik prensibi temelinde sadece devlete karşı sorumlu olmaları sağlanmalıydı. ... Oysa Osmanlı millet sistemi, esasta buna tersti. Toplum bir takım dini cemaatlara bölünmüş, her cemaat özel haklarla donatılmıştı.

Özellikle eğitim alanında yapılan girişimler ve Türkçe'nin temel eğitimde mecburi tutulma girişimleri Arapların Ve Arnavutların büyük tepkisiyle karşılaştı. ... "Türkleri çeşitli milliyetçi çıkarları uzlaştırıp birleşmiş bir imparatorluk emelini gerçekleştirme çabasının olanaksızlığına inandıran olay Arnavut isyanı olmuştur"

27 Temmuz 1910'da, ihtilalin ikinci yıldönümü nedeniyle genel bir değerlendirme yapılır ve Osmanlılık politikasının iflas ettiği resmen ilan edilir. ... Artık, milli toplulukların Osmanlıcılığa karşı oldukları kabul ediliyor ve bundan böyle diledikleri gibi davranabilecekleri açıklanıyordu.

Fransız Selanik konsolosu toplantı hakkında daha ayrıntılı bilgiler verir. Onun aktardığına göre, İttihatçılar içerisinde, farklı milletlerin bir arada yaşamasını olanaksız gören ve sorunun çözümünde, "yalnızca askeri zor"u savunanlar vardır. Makedonya sorunu ve Edirne Bulgarları ile ilgili olarak yapılan tartışmalar, "tehcir" ya da "katliam" arasında seçim yapmak noktasına kadar ayrıntılandırılmış; bölgedeki Hristiyan nüfusun Anadolu içlerine göç ettirilmesi ve yerlerine Müslümanların yerleştirilmesi, eğer bu bir çözüm getirmezse Hristiyanların katledilmesini önerilmiştir. (Sina Akşin, *İttihat ve Terakki*)

İçerik olarak Osmanlılıktan ne anlaşılması gerektiği ise hiç bir yanlış anlamaya yer bırakmayacak biçimde açık olarak tanımlanır. İttihat ve Terakki'ye göre Osmanlılık; Müslümanlık, Türklük ve Hilafet etrafında tüm unsurların birliğini savunmaktan başka bir şey değildir. ... İslam'ın egemenliği olarak tanımlanan Osmanlılığın, İmparatorlukta egemen kılınması İttihat ve Terakki'nin temel amacı olarak ilan edilir.

"Osmanlılaştırmak politikası Türkleştirmenin gizli bir başlangıcından başka bir şey değildi." (Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*) Bu sözler, Osmanlılık siyasetinin ne anlama geldiğinin ve iflasının nedeninin açık bir itirafı sayılmalıdır. O halde yapılması gereken artık bu Osmanlılık maskesinin arkasına saklanmamak ve açıktan Türkçülük yapmaktır.

Genel kural olarak Batılı Devletler, İmparatorluktaki reformcu girişimleri desteklemek yerine, bu tür girişimlerin yarattığı iktidar boşluklarını fırsat bilerek Osmanlı topraklarını işgal etmeyi tercih etmişlerdir.

Osmanlı devleti, Batılı devletlerin gözünde tam bir "Yağma Hasan Böreği"dir. Hatta bu konuda o kadar ileri gidilir ki, örneğin Avusturya 1913 yılında Anadolu'ya, "*buraların işgale değer yerler olup olmadığını tetkik*" amacıyla temsilciler yollar. Almanlar 1883 yılından itibaren, sürekli biçimde, Anadolu ve Rumeli'de kurulacak muhtemel Alman kolonileri konusunda ayrıntılı planlar hazırlar.

Bu tarihsel gerçeklere rağmen Batılıların müdahalelerini "intervention humanitaire" olarak sunmaları, İttihat ve Terakki çevrelerinde insan hakları ve demokrasi gibi sloganları, emperyalizm ve sömürgecilikle bir ve aynı şey olarak görme ve bu nedenle de bu kavramlara mesafe koyma, hatta düşman olma eğilimlerini doğurmuştur. ... Batı, sömürgeci, işgalci ve emperyalisttir ve onun hümanizminin arkasında da bizleri bölmek ve parçalama fikri yatmaktadır.

Balkanları kaybettikten sonra İttihat ve Terakki, İmparatorluk dahilindeki Müslüman toplulukları kaybetmeme telaşı içindedir. Balkan yenilgisi sonrası sıra İmparatorluğun Müslüman topluluklarına gelmişti. Bu nedenle Panislamist ideoloji yeniden önem kazanıyordu. Burada eklenmesi gereken İttihatçıların Panislamizm'i ile geleneksel İslamcı tutum arasında önemli farklar olduğudur. İttihat ve Terakki, Panislamizm'e daha çok siyasi bir tercih olarak yönelmiş, geleneksel İslamcılar ile sürekli bir çatışma içinde olmuştur.

İttihatçıların vaziyete göre bir ideolojiden ötekine atlamak gibi, ideolojiler karşısında son derece fonksiyonel davrandıklarını ve bu anlamda doktriner bir tutumdan uzak olduklarını görüyoruz. Nitekim 1. Dünya Savaşı'na girilmesiyle birlikte, hem İslam hem milliyetçilik ideolojisine bolca başvuran İttihat ve Terakki bu iki düşünce akımı arasında 1914 yılında oldukça sertleşmiş olan tartışmaya müdahale etmiş ve tartışmayı durdurmuştur. İttihatçılar, bu siyasi kültürün bir ürünü olarak, ne düşünüyorlarsa onu açık söylemek zahmetinden de kurtulmaktaydılar. Bu bize İttihatçıların resmi tavırları ile gerçek tavırları arasında yerine göre fark olabileceği gerçeğini göstermektedir. Tüm bir itti hatçı tarihi değerlendirmek ve anlamak bakımından bu nokta son derece önemlidir.

İttihat ve Terakki'nin millici politikalara yönelmesinin bir amacı da, Trablus savaşının yarattığı milliyetçi havadan yararlanarak kendisine iktidar yolunu açmaktır. Bu nedenle hükümetin İtalyanlarla barış görüşmelerine karşı çıkılır, İstanbul'da savaş taraftarı gösteriler yapılır. Nitekim bu politikalarında başarılı olurlar. 1912 sonunda başlayan Balkan Savaşı'ndaki acı yenilgi ve Edirne'nin teslim edilmesi bahane edilerek, 23 Ocak 1913'te askeri darbe ile iktidara el konur. Darbeye gerekçe olarak, hükümetin, Balkan devletlerinin kuşatması altında olan Edirne'yi teslim etmeye karar vermesi gösterilir. Oysa asıl neden İttihatçıların, hükümetin partilerini kesin olarak yasaklayacağına ilişkin geçici bir kanunu hazırlamış olduğunu öğrenmiş olmalarıdır. Bu tarihte zaten, İttihat ve Terakki örgütü kapatılmış, mensupları kovuşturmalara uğramaktaydı. Sadece İstanbul'da Kasım başlarında tutuklu olan İttihatçı sayısı 55 dolayındadır. 1908 ile başlayan ve "Denetleme İktidarı" olarak adlandırılan bir dönem böylece sona erer. İttihat ve Terakki oldukça gecikmiş olmanın verdiği telaşla da, millici programını hayata geçirmek üzere kollarını sıvar.

Toprak kayıpları kadar önemli olan bir başka boyut daha vardır. 19. Yüzyıl ayaklanmaları tarihi sadece ayaklanan Hristiyan topluluklarının katledilmeleri tarihi değildir. Bu tarih aynı zamanda, bu bölgelerde yaşayan Müslüman halkın katledilmesini de kapsar. (Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu*)... Sadece 1855-66 yılları arasın da Kırım savaşı nedeniyle Anadolu ve Rumeli'ye göç edenlerin sayısı bir milyon dolayındadır. ... 1912 Balkan Savaşı yenilgisi, ardından yaşanan Müslüman katliamı ve toprak kaybı izleyecektir.

"1912'nin sonlarından itibaren Rumeli göçmenlerinin gelişi, Anadolu'da örneği görülmemiş bir gerilim ve intikam duygusu yaratmıştı." (Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*)

Gökalp'e göre, yapılması gereken, "Osmanlılık kelimesinin yine eski manasına" dönmek, yani, Müslüman-Hristiyan eşitliği hayalinden vazgeçmektir. Gökalp'in sözleriyle, "*o halde Osmanlılık kelimesinin yine eski manasına rücu etmek lazımdır.*" Bu satırları İttihat ve Terakki'nin kendi kadrolarına yolladığı gizli bir genelgede yer alır ve eğitim amacına yöneliktir. Zaten ... 1913 yılında yazdığı "*Türklüğün Başına Gelenler*", makalesinde, tüm "*Osmanlılaştırma*" politikalarının aslında, Türkleştirmeden başka bir anlama gelmediğini ve buna kimsenin de inanmadığını söylüyordu. Yapılması gereken artık Türkçülüğe açıktan sahip çıkmaktır.

Böylece artık isteksiz de olsa, bir arada yaşama yönünde yapılan girişimler duruyor ve bunun yerini, İslam ve Türklük temelinde yeni bir devletin kurulması girişimi alıyordu.

Gökalp'in, ulus konusunda geliştirdiği teorik çerçevenin, Ermeni Kırımı ile de doğrudan ilişkisi olan bir boyutuna özel olarak değinmek gerekmektedir. Çünkü kanımızca, bu çaba ile

Ermeni Kırımı, ideolojik olarak kabul edilebilir bir teorik çerçeveye kavuşturulmuştur. Gökalp ulus kavramına önemli bir mistik içerik vermiştir. Gökalp'te, *"Tanrı inananın yerini ulusa inanç almakta ve ulusçuluk bir din haline gelmektedir."* (U. Heyd) Ulusal toplum tanrısalştırılmıştır. Artık, Gökalp'in Durkheim'dan aldığı, *"toplum ne isterse o yapılır"* gibi bir ilkeye yeni bir boyut daha eklenmektedir. Bu istekler ahlaki yönden de gerekli ve zorunlu sayılmaktadır. Dolayısıyla eğer bir ulus kendisini tehlikede görüyorsa, kendisini tehdit eden diğer topluluklara karşı yapacaklarında herhangi bir ahlaki sorumluluk duymasına gerek kalmayacaktır.

Bu milliyetçi dalga içinde, özellikle iktisadi alanda kurulmuş olan derneklerin özel bir yeri vardır. Önce esnaf cemiyetleri kurulacak, özellikle küçük esnaf örgütlenilecektir. Bu örgütlenmeler hamallara kadar yayılacaktır. Önemli olan *bu kuruluşlar içine Hristiyanlar alınmayacaktır ve dışlanacaktır.*

Bu şirketlerin en önemlilerini Kara Kemal kurmuştur. Kara Kemal hükümet üyesi de olmuş (İaşe Nazırı) ve milli iktisat politikaları, hükümet destekli sürdürülmüştür.

İttihat ve Terakki Partisi yardımıyla oluşturulan örgütler gayri meşru yollarla büyük kazançlar elde ettiler. Parti bu yollara başvurma'nın amacın kutsallığı nedeniyle doğru olduğunu savunmuştur. Maliye Bakanı Cavit Bey, 1917 Bütçesi için yaptığı konuşmada, bu şirketlere yapılan, *"müzaheret ve himaye hatta bazılarının iddia ettikleri gibi gayri meşru olduğunu farz etsek netice olarak teşebbüsât-ı iktisadiyyeye karşı beslenen rağbetin temin eyleyeceği menfaat benim nazarımda o kadar büyüktür ki, o gayri meşruiyeti bile izale edebilir"*, demiştir.

Hristiyan toplulukların mallarına el koyma vb. gibi siyasal zor metotlarının uygulanması, bu milli iktisat politikalarının en önemli ayaklarından birisiydi. İktisadi millileşme ... genel bir planın parçası olarak özellikle 1914 baharı ile birlikte siyasal zorla yürütülmüştür. ... Savaş yıllarında, bazı iş sahalarının Türk-İslam eşrafın eline geçmesinde siyasal etmenler de rol oynamış, 'Ermeni Tehciri' ile doğan boşlukları Müslüman-Türk girişimciler doldurmuştu. ... Özellikle Ermeni tehcirinde de iktisadi amaç önemli bir rol oynamış ve göç ettirilen Ermenilerin mallarının yağmalanması bir kanunla resmi karakter kazanmıştır.

Örneğin, Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin İttihat ve Terakki tarafından kurulup kurulmadığı Divan-ı Harb-i Öm yargılamalarında sanıklara sürekli sorulmuş fakat sorguya çekilen ittihatçılar bu ilişkiyi reddetmiştir. Fakat sanıklardan Atıf Bey, Müdafaa-i Milliye Derneği'nin Teşkilat-ı Mahsusa'ya parasal yardımlarda bulunduğunu söylemiştir.

İttihat ve Terakki yöneticilerine giderek egemen olan düşünce, imparatorluğu kurtarma'nın yolunun artık bu unsurları devlete bağlamak çabasından geçmeyeceğiydi. *"Eğer elinde kalanla Türkiye yaşayacaksa, bu yabancı halklardan Türkiye'nin kurtulması gerekiyordu."* (Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*)

İttihat ve Terakki yöneticileri, siyasi iktidarı tam olarak ele geçirdikten sonra, tüm ağırlıklarını, Anadolu'dan, vücutta bir "tümör" sayılan, "gayri Türk yığınların tasfiyesi" meselesine vakfedeceklerdir. ... Birinci adım, "İttihad-ı Anasır" politikası nedeniyle seslerini çıkarmayan, "Osmanlı ülkesinde şuursuz bir hayat geçiren Türkleri kurtarmaktır. Tanzimat'tan bu yana Türklerin gözlerini perdeleyen o yalancı örtüyü (Osmanlılık) atmak, "Türklük Mefkuresi'ni" ateşlemek gerekiyordu. (Z. Gökalp, *Türkleşmek*) İkinci adımda, İmparatorluk güvenilir unsurlara

doğru yayılmalı, Kafkas ve Orta Asya'daki Müslüman-Türk topluluklarla birlikte yeni bir yapıya kavuşturulmalıydı. ... Turan "*Türklerin oturduğu, Türkçe'nin konuşulduğu tüm ülkelerin tamamıdır.*"

Avrupa ve Balkanlar'da kaybedilen imparatorluğu bu sefer ırkdaş ve dindaş topluluklarda Doğu'da yeniden kurmak. İşte çöküş halinde bir imparatorluğun yöneticilerinin düşündüğü çöküşü durdurma planı buydu.

Büyük Turan İmparatorluğunu kurmak, Dünya Savaşı'ndan önce bir devlet politikası olarak örgütlenmeye başlandı. Teşkilat-ı Mahsusa bu amaçla kurulmuş olan gizli örgütün adıdır.

İstanbul İttihat ve Terakki yargılanmalarında sanıklar, duruşma hakiminin, "Teşkilat-ı Mahsusa hakkında irade-i seniyye var mıydı?" yollu sorusuna, böylesi bir padişah iradesinden haberleri olmadığı yanıtını vermişlerdir. Tüm sanıklar, ifadelerin de, örgütün Harbiye Nezareti'ne bağlı resmi kuruluş olarak faaliyet gösterdiğini dile getirmişlerdir. Talat Paşa da anılarında, Teşkilat-ı Mahsusa'nın bir "devlet dairesi olduğunu" belirtir.

Teşkilat-ı Mahsusa önce Parti tarafından kurulmuş ve daha sonra Harbiye Nezareti'ne bağlanarak resmi bir hüviyet verilmiştir. Fakat Parti'nin Teşkilat-ı Mahsusa ile irtibatı hiçbir zaman kopmamıştır.

Duruşmalar sırasında Rıza tarafından verilen bilgiler, Teşkilat-ı Mahsusa konusunda önemli bir ayrıntıyı gün ışığına çıkartır. 12 Mayıs 1919 tarihli 5. Duruşma'da Rıza, Harbiye Nezareti bünyesinde oluşturulan Teşkilat-ı Mahsusa ile, Anadolu'da, yerel idarecilerin (vali, kaymakam vb.) veya Parti sekreterlerinin emrinde oluşturulan Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin ayrı ayrı şeyler olduğunu ve bu ikincilerin tehcir işini örgütlemek üzere yerel organlarca organize edildiğini söyler. "*Bendenizce bir Teşkilat-ı Mahsusa vardır ki Harbiye Nezareti'nin emri altında teessüs etmiş ve cebhe-yi harbde, düşman mıntıkası dahilinde iş görüyor ... İkinci bir Teşkilat-ı Mahsusa mevcut ki bunlar, yani vilayetlerin, sancakların, kazaların bu tehcir işini idare etmek için jandarma kuvvetinin ademi kifayesinden dolayı mevkilerinde kendilerinin yaptıkları kuvvetlerdir. Bu kuvvetlerle Teşkilat-ı Mahsusa'nın yaydığı kuvvetler kamilen ayrı bir meseledir.*" Duruşma hakiminin bu ikinci Teşkilat-ı Mahsusa'nın yöneticisinin kim olduğu sorusuna ise Rıza, "mevzii idi" yanıtını verir. (Takvim-i Vakayi, 12 Mayıs 1919)

Şubat sonrası Ordu ile ilişkisi kesilen Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinin doğrudan Parti'ye bağlı olarak çalışmaya devam ettiğini kabul etmek gerekiyor. 1915 olaylarını ele alırken, bu bilgilerin başka kaynaklarca da desteklendiğini göreceğiz.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın amacı, kurucularından birisinin ifadesiyle, ikilidir: "*1. Bütün İslamları bir bayrak altında toplayıcı Panislamizm; 2. Türk ırkını siyasi birlik içinde barındıran Pantürkizm.*"

Örgütün nasıl kurulmuş olduğu ve işleyişi Divan-ı Harb-i Örfi duruşmalarının ana konularından birisi olmuştur. İddia makamının amacı, Teşkilat-ı Mahsusa'nın İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi kararıyla kurulduğunu kanıtlamaktır. Eğer örgütün İttihat ve Terakki'nin merkezi kararı ile kurulduğu ispat edilirse, Ermeni "tehcir ve taktili"nin Merkez-i Umumi kararıyla Teşkilat-ı Mahsusa'ya yaptırıldığı da kanıtlanmış olacaktır. Bu nedenle, iddianamede özellikle de Kararnamede Teşkilat-ı Mahsusa ayrıntılı ele alınmış ve nasıl kurulduğu ve faaliyetleri hakkında

bilgiler verilmiştir. Örneğin örgütün kuruluş amacı için şunlar söylenir: İttihat ve Terakki, "hapishanelerden tahliye ettirdikleri kavafil-i mücriminin hareket-ı cinayetkaranelerine esaslar hazırlamak ve bunlara emir ve talimat vermek ve bütün bu kabil hareket-ı hafiyye ile İstanbul'da işgal etmek üzere 'Teşkilat-ı Mahsusa' namı tahtında vücuda getirdikleri bir komite ..." kurar. (Takvim-i Vekayi, 27 Nisan 1919). Fakat, Ermeni Kırımı'nda Parti'nin sorumluluğu meselesini böylesi dolaylı bir mekanizma üzerinden kanıtlamak fazla anlaşılır bir yöntem değildir. Çünkü zaten Teşkilat-ı Mahsusa'nın sorumlularından olduğu sanıklarca da kabul edilen Dr. Nazım, B. Şakir aynı zamanda partinin Merkez-i Umumi üyeleridir.

Dağılma sürecine girmiş Osmanlı Devleti'nin Doğu vilayetlerini başta Almanlar olmak üzere diğer güçlere kaptırmamak, buralarda egemenlik sahasını artırmak Rusya'nın temel politikasıdır. Bölgeye askeri müdahaleyi olanaklı kılmak amacıyla, bölge halklarını karşılıklı olarak kışkırtmak bu politikanın önemli bir ayağını oluştuyordu. Bu plan doğrultusunda Rus konsolosluk görevlileri ve ajanlar bölgede Ermeni ve Kürtlere bol miktarda silah dağıtıyordu. Bu kışkırtmaların bir başka sonucu da, Ermeniler nezdinde reform girişimlerinden rahatsız olacak olan Kürtlerin 1914'te Bitlis ve civarında ayaklanmalarıdır. Bu ayaklanma zorla bastırılacak, 14 Kürt ileri geleni idam edilecektir.

Almanya ile Rusya anlaşınca, 8 Şubat 1914 tarihinde, Yeniköy anlaşması olarak bilinen reform paketi kabul edilir. Buna göre Doğu Anadolu vilayetleri iki ana bölüme ayrılacak ve her iki kesimin başına da tam yetkili yabancı müfettişler atanacaktır.

İttihat ve Terakki yöneticileri biliyorlardı ki, "Türkler için, Ermeni hareketi bütün tehditlerin en öldürücüsü idi. Fethedilmiş Sırp, Bulgar, Arnavut ve Yunan topraklarından, uzak eyaletleri terk ederek ve imparatorluk sınırlarını yurda yaklaştırarak, isteksiz de olsa çekilebilirlerdi. Fakat Kafkaslardan Akdeniz'e kadar bütün Asya Türkiye'sinde yayılmış olan Ermeniler, Türk yurdunun kalbine uzanıyorlardı ve bu toprakları terk etmek, bir kırılma değil, Türk devletinin dağılması anlamına gelirdi. Ermeni Reformları, "Osmanlı İmparatorluğuna vurulacak son darbe olarak ateşlenmiştir. .. (ve) zaman da o kadar iyi seçilmiştir ki, bu vuruş İmparatorluğu hemen dağıtacak güçtedir."

Şu rahatlıkla iddia edilebilir ki, Ermeni Kırımı kararının alınmasının en önemli nedenlerinden birisi, savaşın yenilgiyle sonuçlanmasıyla birlikte, yabancı güçlerin ilk iş olarak bu reform paketini gündeme sokacaklarının biliniyor olmasıydı. İttihatçıların, Ermeni sorununu savaş sırasında kesin olarak halletmek yoluna gitmek istemelerinin nedeni budur. Amaç, kurulması muhtemel bir Ermeni devletine fırsat vermemektir. Bu da "sorun olan" Ermenileri yok etmekten geçecektir. Nitekim savaşın yenilgi ile bitmesi sonucu Türklere imzalanan Sevr Anlaşması bu vilayetlerde bir Ermeni devleti kurulmasını öngörüyordu. Ne var ki 1920'de artık bu devletin vatandaşı olacak Ermeni kalmamıştı. Savaş sonrası İttihatçı birçok yönetici, Türk Ulusal Devleti'nin kurulmuş olmasının nedeninin, "Ermeni Kırımının yapılmış olması olduğunu söylemekten çekinmeyeceklerdir. *"Ermeni tehcirini düşünüp yapanlar, bununla Türkiye'yi kurtarmış(lardır)."* (Hüseyin Cahit Yalçın)

Teşkilat-ı Mahsusa'nın görevi, "hükümetin görünürdeki kuvvetlerinin ve asayiş teşkilatının kat'iyyen başaramayacağı hizmetleri" yerine getirmektir.

"Hristiyanların tasfiye edilerek Anadolu'nun Türkleştirilmesi, olarak tanımlayabileceğimiz bu planlar için ayrıntılı raporlar hazırlanır. Sonuçta alınmasına karar verilen tedbirler, savaş başlamadan çok önce, ilk önce Ege bölgesinde uygulamaya konulur. İttihat ve Terakki kesin kararını vermişti. Batı Anadolu'daki çıban başları ortadan kaldırılacaktı, Rumlar, siyasi ve iktisadi yönden alınacak tedbirlerle tasfiye edilecekti. Her şeyden önce iktisadi yönden güçlenmiş Rumları çökertmek, yıkmak gerekiyordu." (Nurdoğan Taçalan, Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken) Çünkü İttihat ve Terakki yöneticilerine göre "en ağır tehlike Ege bölgesindedir. Denilebilir ki, ihanete karar vermiş menfi ve gayri milli unsurların, bir memleketin istiklal ve birliğine yapabileceği tahrip, İzmir'de geçit resmi yapıyordu. Bu sebeple alınacak tedbirlerin İzmir'de temerküz etmesi kararlaştırıldı. Bu tedbirler üç kısma bölündü. a) Hükümet olarak alınacak umumi tedbirler, b) Ordunun alacağı özel tedbirler, c) İttihat ve Terakki Partisi'nin alacağı tedbirler." (Celal Bayar)

Sözü edilen tedbirler 1914 yılı içinde uygulamaya konur. Önce Kuşçubaşı bölgede bir inceleme yapar ve İstanbul'a verdiği raporda şunları belirtir. "İzmir'de bir millileştirme hareketi çok güçtü ... Çünkü burada hemen hemen bütün dost, düşman memleketlerin konsoloslukları, geniş kadroları vardı. Burada alınacak ciddi tedbirler, mahalli olmaktan çok yurt ölçüsünde ve Hükümet'in kararlarının en şamil manasıyla tatbiki halinde telakki edilirdi. Bu itibarla millileştirme hareketlerinin değerleri ciddi, azimli, iradeli ve tertemiz vatanseverler elinde tatbiki şarttı." (Celal Bayar)

Dışardan gelecek baskılardan çekinen İttihat ve Terakki Hükümeti, terör, baskın ve soygun gibi eylemleri Hükümet'in alakası yokmuş gibi, Teşkilat-ı Mahsusa eliyle düzenledi.

Devletin bütün kuvvetleri, bu planın tatbiki için harbiye nezaretinin ve başkumandanlığın verdiği emirlere göre hareket edeceklerdi. İşin büyük kısmı Kuşçubaşı'na düşmüştür. "Çeşitli yollarla Rumlar rahatsız ediliyor, yapılan baskılarla göçe zorlanıyorlardı. Teşkilat-ı Mahsus'a reisi Kuşçubaşı Eşref Bey'in emrindeki çeteler ... Rum köylerine baskınlar yapıyorlardı. .. Eli silah tutan Rum gençleri, Amele taburları adı altında toplanıyor, bunlar yol, orman ve yapı işlerinde çalıştırılıyorlardı." (C.Kutay)

Yunan Başbakanı Venizelos, Paris Barış Konferansı'nda 300 bin Rum'un yok edildiğini, 450 bin Rum'un Yunanistan'a sığındığını iddia etmişse de, Doğan Avcıoğlu, "büyük çapta bir Rum kıyımı yapıldığına ilişkin elde fazla bir bilgi yoktur", demektedir.

Oysa elimizde bazı bilgiler vardır. Ege'den "gayri Türk unsurların temizlenmesi" planının iktisadi boyutunu (Rumların bırakmak zorunda kaldığı veya zorla el koyulan mal ve işyerlerini işletecek Türkleri bulmak vb.) yönetmek üzere özel olarak Bursa'dan getirilerek görevlendirilen 3. Cumhurbaşkanı Celal Bayar, "stratejik noktalara kümelenmiş ... gayri Türk yığınakların tasfiyesi" sonucu, sadece İzmir ve civarından 130 bin dolayında Rum'un zorla Yunanistan'a göç ettirilmiş olduğunu aktarır. Celal Bayar tüm bu eylemleri, "milli bir hareket" olarak adlandırmaktadır. Halil Menteşe, İzmir civarından sürülen Rumlar için 200 bin sayısını vermektedir. Bu sayılar sadece Ege bölgesine ilişkindir. Trakya bölgesinden sürülen Yunan nüfusu ise 1919 yılında, Meclis-i Mebusan görüşmelerinde, 300 - 500 bin arasında verilmiştir. (Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi)

Ekleme gerekir ki, özellikle dini temelde yaşanan ve "etnik temizleme" olarak adlandırılabilir bu politikalar Balkan devletleri tarafından da uygulanmıştır. ... Bu Ayrıca dönemin konsolosluk raporlarında da Balkanlarda karşılıklı izlenen "etnik temizlik" politikalarına ilişkin bolca bilgi bulmak mümkündür.

İkinci Bölüm

KIRIM KARARI VE SONRASI GELİŞMELER

I- KIRIM KARARINI KOLAYLAŞTIRAN FAKTÖRLER

Ermeni Kırımı, Anadolu'nun "tümör" sayılan Hristiyan unsurlardan temizlenmesi ve Türkleştirilmesi yolunda yapılan planlar çerçevesinde değerlendirilmelidir. 1914'te yapılan Rum göçü ve katliamlar daha sonrası için bir örnek teşkil etmiştir. Rumların tehcirini başarıyla tamamlayan İttihatçı yöneticiler, bundan cesaret de almışlardır. ... Niçin Ermenilere yönelik imha Rumlara yönelik olanla kıyaslanmayacak derecede kanlı olmuş ve bir toptan imha hüviyetine bürünmüştür? Burada Dünya Savaşının oldukça önemli olduğunu görüyoruz.

Büyük savaşların kitlesel katliamlar için son derece olumlu koşullar yarattığı genel olarak kabul edilen bir gerçektir. Batı Anadolu'da Rum göçleri sırasında savaşın henüz çıkmamış olması nedeniyle ciddi zorluklarla karşılaştıklarını planı uygulayanların kendileri aktarırlar. Sürgünler sırasında, Batılı devletlerle diplomatik ilişkileri koparmak istemeyen Osmanlı Hükümeti, gördüğümüz gibi aşırı dikkatli, olayla hiçbir alakası yokmuş gibi davranmıştır.

Savaşın çıkması ise her türlü dış baskının ortadan kalkması anlamına geliyordu. ... Bazı bölgelerde Ermeni örgütlerinin ayaklanma hazırlığı içinde oldukları veya ayaklanma düzenledikleri iddiası Ermeni tehcirinin resmi gerekçesi olarak gösterildi. Ayrıca savaşla birlikte birçok Ermeni'nin Rusya'ya geçerek gönüllü Ermeni birlikleri oluşturmaları ve Ermeni çetelerinin Rus birliklerine savaş sırasında yol göstermeleri tehcire gösterilen diğer bir gerekçeydi. Van'da 1915 Nisanında başlayan ayaklanma "bardağı taşıran son damla" olur. ... Bölgedeki Ermeni komitacıların eylemlerinden bağımsız olarak Ermeni sorununun çözümü, Anadolu'nun Türkleştirilmesi çerçevesinde planlanmış bulunuyordu. Eğer Dünya Savaşı olmasaydı belki de çözüm, böylesi bir toplu imha kararının alınması biçiminde olmayabilirdi. Savaş ve Ermeni eylemleri bu planın, Rum göçlerinden daha kanlı biçimde yaşanması için zemin sunmuştur.

Kendisi de orduda uzun süre subay olarak görev yapmış olan tanınmış tarihçi Ahmet Refik, 1919 yılında, Ermenilerin imha edilmesinin İttihatçıların milli gayeleri haline geldiğini yazar. ... *"Nihayet Ermenilerin Van kıtalı, askeri hareketlere engel teşkil etmeleri, İttihatçıların milli gayeleri için mühim bir fırsat vücuda getirdi. Adil ve kuvvetine güvenir bir hükümetin böyle bir vaziyet karşısında yapacağı şey, Hükümet aleyhine isyanları tahakküte tecziye eylemekti; fakat İttihatçıları Ermenileri imha etmek ve bu surette Vilayat-ı Sitte meselesini de ortadan kaldırmak istediler."*

Osmanlıları savaşa girmeye iten nedenleri, birbirine bağlı üç gruba ayırmak mümkündür. Birincisi, ülkeyi dağılmanın eşiğine getiren, iktisaden ve siyaseten ülkeyi yabancı ülkelere bağımlı hale getiren anlaşmalardan kurtarmaktır. Başta kapitülasyonlar olmak üzere Ermeni Reform Planı da dahil devletin iktisadi ve siyasi bağımsızlığının önünde bir engel olarak görülen tüm uluslararası iktisadi ve siyasi anlaşmalardan kurtulmak isteniyordu. İkincisi,

Panturanist, Panislamist amaçlardır. Üçüncüsü, özellikle Balkanlarda kaybedilen toprakları yeniden kazanmak, imparatorluğu bugüne getiren Hristiyan topluluklardan intikam almaktır.

Açılan tüm cephelerle elde edilmek istenen amaç, Kuzey Afrika ve Hint Müslümanlarına ulaşmak, Orta Asya Türkleri ile birleşmektir.

Ermeniler bu amaç için arada büyük bir engel teşkil ediyorlardı ve bu engelin ortadan kaldırılması gerektiğine de inanılıyordu. *"Ermenilerin zoraki sürgünü, kısmen, Türkiye ile Rus sınırında yaşayan Türki gruplar arasındaki engeli kaldırma arzusundan kaynaklanmış, görünüyor."* (J.Landau)

Orta Asya Türkleri ile birleşme hayali ve Ermenileri de ara da bir engel teşkil ettikleri için ortadan kaldırmak gerektiğine olan inanç yaşanan yenilgilere rağmen, savaş sonrası Ermenilere yönelik Osmanlı-Türk politikalarını belirleyen önemli bir faktör oldu. ... Hariciye Vekili Ahmet Muhtar 8 Kasım 1920'de, Ermenistan'a Müttefiklerce, *"bizim şark ile ittisalimizi kesmek"* vazifesinin verildiğini söyler. *"Büyük bir İslam muhiti ortasında bulunan Ermenistan(in) ... siyaseten ve maddeten ortadan kaldırılması elzemdir."* (Kazım Karabekir)

Ermeni Reformları, yabancıların baskılarına neden olan ve kurtulmak istenilen anlaşmaların başında geliyordu.

Osmanlı yöneticileri, büyük devletlerin Ermeni reform planlarına, Anadolu'nun taksimi çerçevesinde yaklaştıklarını biliyorlardı.

Jön Türk yetkilileri ile daha sık görüşme şansına sahip olan Amerikan büyükelçisi Morgenthau şunları aktarır: *"Savaş koşulları Ermenilerin yakasına yapışmak için Türk hükümetine uzun süreli bir fırsat sağladı. 1914 baharında Ermeni ırkını yok etmek için planlarını hazırladılar. Kendi atalarını, Hristiyan ırkları, onları kendilerine tabi kıldıkları sırada yok etmeyi ya da Muhammedizm'e döndürmeyi ihmal ettikleri için eleştiriyorlardı. Şimdi... atalarının 15. yüzyılda gözden kaçırdıkları bu işi yapmanın tam zamanı olduğunu düşündüler. Planlarını uygulamaya koyduklarında Büyük Güçler'in kendilerini bir oldubitti karşısında bulacakları ve işlenen cinayete göz yumacakları sonucuna vardılar."* İstanbul ABD Yüksek Komiseri ve Dışişleri Bakanlığı Özel Yardımcısı olan Louis Heck'de, I. Dünya Savaşı'nın Türkler tarafından böylesine bir fırsat olarak kullanıldığını aktarır: *"Jön Türk Hükümeti, Küçük Asya'daki Ermeni nüfusu yok etmeyi denemek ve böylece 'Ermeni Sorunu'ndan kendisini nihai olarak kurtarmak için savaş koşullarının sağladığı fırsattan yararlandı."*

Özetle savaş, Ermeni sorununun *"bir daha hiçbir biçimde ortaya çıkmaması amacıyla, son derece radikal tarzda çözümü için kullanıldı."* (K.Ziemke)

Savaşa girmek ve Ermeni Kırımı, Anadolu'nun taksimi anlamına gelen Ermeni planını boşa çıkarmıştır. ... Ermeni Kırımı sonucunda Anadolu'da bir Türk devleti oluşturmak için gerekli koşullar yaratılmış gibidir.

Cavit Bey, 5. Şube soruşturmasında savaş öncesi döneme egemen olan havayı şöyle özetler: *"O zaman harb aleyhtarı olmak cinayet ve vatana ihanet gibi telakki olunuyordu."* Bu nedenle, ittihatçı önderlerin Mayıs-Haziran 1919 yargılanmasında savcılık makamı, İttihat'ın

tercih ve niyeti savaş ilanına yol açmak idi, derken bir gerçeği ifade etmekten başka bir şey yapmıyordu.

Ermeni Kırımı'na karar verdikleri sırada ise, onlara, artık her şeyin bitmekte olduğuna yönelik derin bir inancın egemen olduğundan söz edebiliriz. Sorun artık, olağan bir dönemde, bir bölgenin Türkleştirilmesi olmaktan çıkmış, Doğan Avcıoğlu'nun ifadesiyle, "*milletçe var olmak ya da yok olmak*" meselesine dönmüştür.

"İttihat ve Terakki Umumi Merkezi her ihtimali göz önüne alarak Dünya Harbi yenilmemizle neticelendiği takdirde, silahları bırakmayarak Anadolu'ya çekilip orada kademe kademe mücadeleye devam kararını vermiş, bunun için de bir plan hazırlamıştı. Bu plan Umumi Merkez'de müteaddit toplantılarda uzun müzakereler sonunda bütün teferruatı ile meydana getirilmişti." (Şeref Çavuşoğlu)

Bu doğrultuda hükümet merkezinin İstanbul'dan Anadolu içlerine Eskişehir ve Konya'ya taşınması için kararlar alınmış, hatta hazinenin ve arşivlerin bir kısmı Eskişehir'e taşınmıştır.

Sarkamış yenilgisi ve İtilaf güçlerinin Çanakkale Boğazı'na dayanması ile birlikte Osmanlı yöneticileri savaşı kaybedeceklerine inanmışlar ve gerekli tedbirleri almaya başlamışlardır. Ermeni Kırımı'nın başlaması ile bu planın uygulanması arasında eşzamanlılık bu açıdan önemlidir. ... Böylece, Ermeni nüfusunun niçin Batı ve İç Anadolu'dan da göçe zorlanmış olduğu anlaşılır olmaktadır.

İttihatçı önderler yaptıklarının ne anlama geldiğini biliyorlardı ve suçlanmaya bile hazır dılar: *"İttihat ve Terakki Umumi Merkez azasından bulunan, kendi ölçüleriyle çok hararetli bir vatansever olan ve Teşkilat-ı Mahsusa'ya liderlik eden Dr. Bahaettin Şakir şöyle düşünmüştür: "Ermenilerin kesif bir halde Rus hududu civarında yaşamalarının memleketimin bekası bakımından büyük bir tehlike olduğu anlaşılmıştır. Tehlikeyi ortadan kaldırmak için ne mümkünse yapmak milli selametın icabıdır. Bu yolu tutmak, belki de milli ve insani kanunlara karşı gelmek demektir. Bunun vebalini canımla ödemeye hazırım. Hedefe varsam da, varmasam da beni ayıplayanlar çok olacaktır. Bunu biliyorum, fakat pek uzak bir istikbalde benim memleketime hizmet için kendimi feda ettiğimi anlayanlar da çıkacaktır."* (Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*)

"Cemiyet bundan sonra rehğüzarı mesaisinde senelerden beri çarpıştığı kuvve-i muhtelifeyi artık bugün esasından kat ve imhaya karar vermiş ve bu bapta maalesef pek kanlı tedabir ittihazına mecbur kalmıştır. Emin olunuz ki bu tedabirlerin dehşet-i hacmiyesinden biz de müteessiriz. Fakat Cemiyet temin-i mevcudiye tebdiresine bundan başka çare göremiyor." (Aram Andonian, *The Memoirs of Naim Bey*)

II- KIRIM KARARI ÖNCESİ

Çeteler Alman subayların yönetimindedir. ... Oluşturulan çetelerin toplam sayısı konusunda değişik bilgiler aktarılmaktadır. Teşkilat-ı Mahsusa sorumlularından Kuşçubaşı Eşref ile görüşmeler de yapmış olan Stoddard, 30 bin dolayında demektedir.

İttihat ve Terakki özel bir heyet göndermiş, Taşnak liderlerine, Rusya içlerinde ayaklanma çıkarmalarına karşılık otonomi teklifi yapılmış ama onlar bunu reddetmişlerdir. Taşnaklar,

Osmanlı vatandaşları olarak vatan savunmasında üzerlerine düşeni yapma kararı almışlardır. (R.G.Hovannasian, *Armenia on the Road*)

Ayrıca bu kongrede Taşnakların gizli bir ayaklanma kararı aldıkları da iddia edilir. Türk tezlerine göre, Tehcir bu ayaklanma kararı ve bunun sonucu gündeme gelen eylemler nedeniyle kaçınılmaz olmuştur. (E.Uras, Alper Gazigiray, İhsan Sakarya)

Döneme ilişkin, Türk subaylarının anılarında da Bahaettin Şakir tarafından, "Rusya içlerine eylem yapmak" amacıyla örgütlenen çetelerin, Ermeni köylerini basıp yağma ve talan yaptıklarına dair bilgiler bulunmaktadır. ... Büyük bir disiplinsizlik örneği gösteren çeteler, sadece Hristiyan değil Müslüman köylere de saldırmaktan, yağmalamaktan geri durmamaktadırlar.

Savaşın başlaması ile birlikte Ermenilere yönelik saldırılar daha da artar. Saldırıları savaş nedeniyle gizleyebilmek daha kolay olmaktadır. Katliamlar ilk aylarda, Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinin önderliğinde işgal edilen Artvin, Ardahan, Ardauç bölgelerinde gözlenir.

Yenilgi sonrası ilerleyen Rus birlikleri ve Ermeni gönüllüleri, çetelerin Ermenilere yaptıklarının benzerini bu sefer Müslüman köylerine yönelik olarak yapmaya başlarlar. Bölgede görev yapan Alman subaylar, Osmanlı gönüllüleri tarafından yağmalanmamış köylerin yakıldığını, yağmlandığını ve köylülerin zorla göç ettirildiklerini rapor ederler. Benzeri gelişmeler Van ve civarında da olur. 1. ve 2. Ermeni gönüllü birlikleri Türk çetelere karşı başarı kazanırlar ve Müslüman köylere saldırır, yağma ederler.

Sınır bölgelerindeki Ermeni gönüllülerinin Rus birlikleri ile beraber düzenledikleri bu eylemlerin Kırım kararı üzerinde de önemli etkisi olmuştur.

Oysa yenilgiden hemen sonra Enver Paşa, Ermeni Patriği'ne, savaşta Ermeni askerlerinin gösterdiği fedakarlık ve kahramanlıktan dolayı teşekkür etmişti. 26 Şubat 1915'te, Patriğe yazdığı bir mektupta, "*Osmanlı Hükümeti'ne karşı tam bir sadakat örneği göstermekle tanınan Ermeni Milletine benim memnuniyetimi ve teşekkürlerimi iletmenizi rica ederim*" der. (J. Lepsius, *Der Todesgang*)

Ermenilerin, savaş nedeniyle göçe tabi tutulmaları Şubat 1915'te başlar. Bu ilk tehcir emirlerinin imha amaçlı olmadığını, daha çok askeri amaçlarla gündeme getirildiğini söyleyebiliriz.

Adana olayları üzerine mecliste yapılan tartışmalarda, Ermenilerin İstanbul'da ayaklanmayı bastırmakta gösterdikleri çabaları öven konuşmalar yapılır. "*Ermenilerde fedai vardır, ben gördüm onları, hakikaten hürriyet için canlarını feda ettiler. .. bizim şuhedamız için hizmet ettiler.*" (Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 1 Mayıs 1909 Meclisi Mebusan). Olaylar üzerine İttihat ve Terakki ... Taşnaklarla Anayasa'yı koruma anlaşması yapar ve silahlanmayı teşvik eder.

III- KIRIM KARARI VE SONRASI

Yenilgi ile birlikte, Teşkilat-ı Mahsusa'nın elindeki çetelerin büyük bir kısmı kaçmış veya ... sorun vb disiplinsizlikler nedeniyle, Müslüman köyler için bile sorun teşkil etmeye başlamıştır. Problem sadece kaçan çete mensuplarının yarattığı sorunlarla sınırlı değildir. Bazı bölgelerde, orduya bağlı faaliyetlerini sürdüren çeteler de, köylerde, sadece "şüpheli" görüldükleri için, Müslüman

köylüleri sorgusuz sualsiz idam etmekte veya topluca kurşuna dizmektedir. (Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*) Bu nedenle ordu, çetelerin ya tamamıyla dağıtılması ya da düzenli ordu birliklerine entegre edilmelerini savunmaktadır. Teşkilat-ı Mahsusa'nın Parti'ye bağlı kanadı ise bunu kesinlikle reddetmektedir. Bölgedeki Alman Subay Stange de yolladığı raporlarda, çetelerin disiplinsizliklerinin ve eylemlerinin ordu ile sürekli sürtüşmelere neden olduğunu aktarır.

Ordu ile Teşkilat-ı Mahsusa arasında yaşanan çatışmanın bir başka nedeni daha vardır. "Biz bu kadar zamandan beri çalıştık çabaladık. Şimdi gelip onlar Teşkilat-ı Mahsusa'ya sahip çıkıyorlar" diyerek orduya karşı çıkan parti üyelerinin şikayetlerinin arkasında yatan neden, İttihat ve Terakki içindeki Enver-Talat (Partinin askeri kanadı ile sivil kanadının) çekişmesidir. Bahaettin Şakir bölgedeki olumsuz gelişmeleri aktarmak üzere (tahminen Mart ayı başında) İstanbul'a döner. İstanbul'a dönmeden önce bölgede bir toplantı yapılır ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın ordunun denetiminden kurtarılması, bölgeye gönderilen çetelerin ("efradın ve şahısların") doğrudan bölgedeki Teşkilat-ı Mahsusa merkezine bağlanmaları ve politikaların hayata geçirilmesinde yerel yapılara inisiyatif verilmesi konusunda kararlar alınır. "Program çizilmesi mahalli heyetlere bırakmak icap eder. Bilhassa teşkilat için lazım olan vesait mahalli heyetlere ait bulunmalıdır ." (A.Mil, Tefrika No:107)

Şakir'in yerine temsilci bıraktığı Hilmi, her gün İstanbul'a tel çekerek, "Teşkilat-ı Mahsusa'yı ordunun elinden kurtaracak" emri almadıkça Kafkas cephesine zinhar avdet etmemesini ister. Bu olaylar Şubat ayında yaşanmış, Bahaettin Şakir muhtemelen Şubat sonu-Mart başı İstanbul'a hareket etmiştir. (Şakir İstanbul'dayken yapılan yazışmalar sırasında Artvin henüz düşmemiştir. A. Mil, "aradan çok geçmeden" diyerek Artvin'in 23 Mart'ta boşaltıldığını söyler. Demek ki Bahaettin Şakir en geç Mart başlarında İstanbul'da olmalıdır. Tefrika No: 96, 8 Şubat 1934. V. Dadrian, A. İhsan Sabis'in anılarından yola çıkarak Şakir'in muhtemelen 13 Mart 1915'te İstanbul'a yola çıktığını söyler. V. N. Dadrian, *The Role of Special Organisation*). İstanbul'daki tartışmalarda konu bir tek ordu-Teşkilat-ı Mahsusa ilişkilerinin pratik boyutu değildi. Teşkilat-ı Mahsusa'nın görev alanlarında da esaslı değişiklikler olacaktı. "Ermenilerin Türkiye'ye karşı takındıkları tavır ve Rus ordusuna ettikleri yardım, (Bahaettin Şakir'de) harici düşman kadar dahili düşmandan da korkmak lazım geldiği kanaatini hasıl etmişti." Bölgede Ermeni çetelerin faaliyetlerine ilişkin birtakım belgeler de ele geçirmiş olan Doktor, bu tehlikeden kurtulmak gerektiği konusunda İstanbul'da arkadaşlarını ikna etmeye çalışıyordu. (Doktor Bahaettin Şakir Bey bunları (ele geçen belgeleri) İstanbul'da İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin nazar-ı dikkatine koyarak Orduyu büyük bir tehlikeden kurtarmak için alınacak tedbirleri müzakere ile meşgul bulunuyordu." Tefrika No: 100, Şubat 1934).

Kırım'a ilişkin esaslı kararların İstanbul'da Mart sonlarında yapılan bu tartışmalarda alınmış olma ihtimali oldukça kuvvetlidir. İttihat ve Terakki önderleri, yaşanan tecrübeler ve elde edilen bilgiler ışığında durumu yeniden gözden geçirirler. Bu tartışmalar sonucunda, "Bahaettin Şakir Bey(in) İstanbul'da artık Teşkilat-ı Mahsusa'nın harici düşmanlara taalluk eden işlerinden sarfınazar ederek memleketin dahili düşmanlarıyla meşgul olma(sına) karar ver(ilir)." Yani B. Şakir, artık sadece "içteki Ermenilerle" uğraşmak işiyle görevlendiriliyordu. A. Mil, "bu müzakereler nihayet Tehcir Kanunu'nun neşri ile neticelenmişti. Dr. Bahaettin Şakir Bey bir müddet sonra Kafkas cephesine avdet ettiği zaman yeni vaziyet tamamıyla taayyün etmiş bulunuyordu", der. Aşağıda da göreceğimiz gibi, bu toplantılarda alındığını tahmin ettiğimiz Kırım kararı, Dahiliye Nezareti'nin alacağı gizli tehcir emriyle birlikte bölgelere özel kuryeler aracılığıyla yollanacaktır. (Dahiliye Nezareti'nin gizli tehcir emrinin, hükümetin 14/27 Mayıs 1915'te yayımladığı "kanun-ı muvakkat" ve 17/30 Mayıs 1915 tarihli tehcir kararı ile bir alakası yoktur.)

Hükümetin böyle bir olaydan haberi yoktur. Karar, Parti Merkez-i Umumisi'nce alınmıştır.

1916 Şubat'ında 3. Ordu komutanı olarak atanan Vehip Paşa, Aralık 1918'de Kırım suçunu soruşturmakla görevli komisyona yazılı olarak verdiği ifadede, "*Ermenilerin katli ve imhası ve katillerinin yağma ve gasbı İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin netice-yi mukarreratıdır*" der. Paşa'ya göre, "*Mukarrer bir program ve mutlak bir kasd tahtinde yapılan iş bu mezalim evvelen İttihat ve Terakki murahassalarıyla hey'eti merkeziyelerinin ve saniyen kanun ve vicdanı bir tarafa atarak Cemiyet'in arzu ve meramına alet olan rü'e'sa-yı hükümetin emr ve tensib ve takibiyle yapılmış(tır).*" (Vehip Paşa'nın ifadesinden)

Mart sonlarına doğru alınmış olduğunu tahmin ettiğimiz bu Kırım kararından Hükümetin diğer üyelerinin haberi yoktur. Almanlarla konu üzerine yapılan görüşmelerden Berlin'de olan Cavit Bey'in haberi olmadığını onun günlüğünden anlıyoruz. Kırım kararı parti tarafından alınmış ve hükümetin tehcir kararı ile üstü örtülmüştür.

Hatta Eğitim Bakanı Ahmet Şükrü'nün 5. Şube'deki soruşturmalarda aktardığına inanmak gerekirse, "*seferberlik ilanına*" dahi "*şifahen karar veril(miştir).*"

En önemli karar, artık birliklerin orduya bağlı olmaktan çıkartılmasıdır. ... Kırım'ı örgütleyen Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinin esas olarak Parti tarafından yönetilmiş olduklarını anlıyoruz.

Burada ikili bir mekanizmanın söz konusu olduğunu anlıyoruz: Dahiliye Nezareti'nin resmi tehcir emri ve Merkez-i Umumi'nin imha emri. Yukarda ifadesinden alıntı yaptığımız, Vehip Paşa, resmi emirlerin valiler kanalıyla dağıtıldığı ve Kırım emrinin ise Bahaettin Şakir tarafından organize edildiği konusunda son derece önemli bilgiler verir.

Katib-i Mesullerin oynadıkları bu önemli rol nedeniyle davaları ayrıldı ve bunlar için ayrı bir mahkeme yapıldı. İlgili davanın karar suretinde, Katib-i Mesullerin, İttihat ve Terakki "*cemiyeti(nin) berveci-i muharrer harekat-ı cinayetkarhanelerine fer'an zimedhal*" oldukları söylendi. (Katib-i Mesuller Davası, 8 Ocak 1920 tarihli karar sureti)

Ankara'da görevden alınan Mazhar Bey görevden alınmasını şöyle 'anlatır: "*Ermenilerin tehciri hakkında İstanbul'dan Dahiliye Nazırı'ndan aldığım emirleri anlamazlığa vurdum, biliyorsunuz ki diğer bazı vilayetler tehcir işleri ikmal ettikleri halde ben başlamamıştım. Atıf Bey geldi, Dahiliye Nazır'nın, Ermenilerin hin-i tehcirinde katli ve imha edilmeleri hakkındaki şifahi emrini tebliğ etti. Ben de, hayır Atıf Bey, ben Valiyim, eşkıya değilim, ben yapamam, bu sandalyeden kalkarım sen gelir yaparsın dedim.*" (Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi)

Bir taraftan Dahiliye Nezareti'nce verilmiş tehcir emrinin diğer taraftan da Merkez-i Umuminin imha emrinin bölgelere iletilmesinde birtakım karışıklıklar da söz konusu olmuştur. Bazı yerel yöneticiler, tehcir emrini normal bir yer değiştirme kararı olarak anlamışlar ve ona göre de davranmak istemişlerdir. Parti sekreterlerinin, bu tehcirin imha anlamına geldiği yolundaki merkez komitece iletilen kararları kabul etmek istememişlerdir. Birçok vali merkezden imha yolunda gelen emirlere uymadıkları, B. Şakir ile birlikte çalışmayı reddettikleri için görevlerinden alınmıştır; hatta öldürülen devlet görevlileri olmuştur. Erzurum Valisi Tahsin Bey,

Halep Valisi Celal Bey, Ankara Valisi Mazhar Bey, Yozgat Mutasarrıfı Cemal, Kastamonu Valisi Reşit Paşa emre direnenler arasında yer alırlar.

Verilen emri yerine getirmeyen ve direnen kaymakamlardan öldürülenler de olur. Lice Kaymakamı, Ermenilerin katledilmesi emrini yerine getirmez. Emrin yazılı verilmesini ister. Bunun üzerine görevinden alınan Kaymakam Diyarbakır'a çağırılır ve yolda öldürülür. (J. Lesius, *Der Todesgang*) Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi'nin oğlu, Abidin Nesimi anılarında, devlet memurlarının ortadan kaldırılmasının Diyarbakır Valisi Dr. Reşit'in emriyle olduğunu aktarmakta ve başka isimler de vermektedir. "*Basra Valisi Ferit, Müntefak Mutasarrıfı Bedi Nuri ... Beşiri Kaymakam Vekili Sabit, gazeteci İsmail Mestan*", öldürülenler arasındadır. Öldürülme nedeni açıktır; Kırım'a "*muhafezet edecek idari kadronun tasfiyesi kaçınılmazdı. Bu itibarla ... adı geçen kişilerin tasfiyesi zorunlu görülmüştü.*" (Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*) Midyat Kaymakamı da, Reşit'in emriyle öldürülenler arasındadır. "*Midyat Kaymakamı ... kazasındaki Hristiyanların katledilmeleri emrine direndiği için, bir süre önce Diyarbakır valisinin emriyle öldürüldü.*" (Musul Konsolosu Holstein'in 16 Temmuz 1915 tarihli teli). Dahiliye Nezareti'ne ait, önsözde aktardığımız telgrafta da bu husus teyit edilmektedir. Yine Trabzon Davası'nın 11 Mayıs 1919 tarihli oturumunda Adliye Müfettişi Kenan Bey, kendisinin soruşturma amacıyla Samsun'a gittiğini ve buradayken "*tehcirin vukuunu gördüğünü ... Bafra kaymakamının katledildiğini*" aktarır. (Alemdar. 11 Mayıs 1919)

Yine Morgenthau ve Halil Menteşe'nin anılarından öğreniyoruz ki, eski bir telgrafçı olan Talat evine özel bir hat kurdurmuş ve haberleşmelerini buradan yürütmüştür.

Önemli bir soru, ordu birliklerinin Kırım işine katılıp katılmadıklarıdır. Eldeki bilgilere dayanarak, genel kural olarak, düzenli ordu birliklerinin Kırım'a katılmamış olduklarını ve hatta bu işin dışında kalmaları doğrultusunda kesin talimat almış olduklarını söyleyebiliriz.

Kırım'ı yapacak güvenlik güçleri arasında kesin bir işbölümü yapılmış, İçişleri Bakanlığı'na bağlı olan jandarma birliklerinin Kırım'da görev, alması, askeri birliklerin kesinlikle karışmaması ama gerekince yardım etmesi konusunda karara varılmıştır.

Kırım'a Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinin yanı sıra bir çok bölgede jandarma birliklerinin katılmasının nedeni budur. Askeri birliklerin Kırım'a katılma dereceleri arasındaki bu farka dikkat çeken Toynbee, Jandarmaların rolü üzerine şunları yazar: "*Jandarmanın davranışı tamamiyle acımasızdı ... yaşanan acıların büyük bir kısmı jandarmaların, yaptıklarından ileri gelmekteydi.*"

Bazı komutanların da Kırım'a doğrudan katıldıklarına ilişkin elde bazı bilgiler vardır. Bu katılım, askeri operasyon alanındaki sivil halkın imhası biçiminde olduğu gibi, askeri birliklerdeki Ermeni askerlerin katledilmeleri biçiminde de olmuştur.

Özellikle Dersim, Mardin gibi bölgelerde Kürtlerin, topluca veya tek tek kervanlara giderek kurtarabildikleri kadar insanı yanlarına aldıkları, hayatlarını kurtardıkları bilinmektedir. (P. Captanian, "Biz Kürdüz, Türk değiliz", diyen bir kişinin 30'un üzerinde kişinin hayatını kurtardığını aktarır. Fakat yine Dersim bölgesinde konvoyları Kürt aşiretlerinin saldırısına uğrayacaktır.)

Bazı bölgelerde Kürtler, Ermenilerin yola çıkmalarını bile beklemeden köylerini basmışlar, ahaliyi tümüyle katletmişlerdir. Olayı aktaran Alman subay Mikasch kendisinin böyle bir köyde 200 ceset gördüğünü bildirir. (Halep Konsolosu Rössler'in 8 Temmuz 1915 tarihli raporu). Bazı görgü tanıkları,

konvoylara yapılan saldırılara ve katliamlara, erkeklerin yanında kadınların da katıldığını, kadınların öldürmenin yanı sıra, ölü ve yaralıların elbiselerini de yağmaladıklarını aktarmaktadırlar. (Gabriele Yonan, Leslie A. Davis).

1916 yılının sonuna doğru tüm sürgün eyleminin tamamlandığını söyleyebiliriz.

Eklenmesi gereken son nokta da, sürgünlerin hemen arkasından, boşaltılan köylere Müslüman muhacirlerin yerleştirilmeye başlanmış olmasıdır. ... Erzurum konsolosu, ... bir raporunda, *"belki de göç ettirmenin başından beri amacı bu muhacirlere yer açmaktır"*, der. (Scheubner-Richter'in 22 Mayıs 1915 tarihli raporu).

Yayımlanan resmi belgelere dayanarak, konsolosun tahminin doğru olduğunu, iskan siyasetinin resmi bir politika olduğunu ve sistemli bir biçimde yapıldığını söyleyebiliyoruz. Bu bilgiler iki bakımdan önemlidir. Birincisi, bu durum, İttihatçıların sıkça iddia ettiği gibi, sürgüne göndermelerin geçici ve savaş dönemi ile ilgili bir uygulama olmadığını ve gönderilenlerin asla bir daha geri dönmeyeceklerinin bilindiğini göstermektedir. İkincisi, bu olgu, tüm bölgeden sadece Ermenilerin değil, diğer Hristiyanların hatta bazı yörelerden Kürtlerin de sürülmüş oldukları gerçeği ile birlikte ele alınınca, İttihatçıların, bölgenin Türkleştirilmesini amaçlayan ciddi bir nüfus politikasına sahip oldukları ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Bilinen, savaş öncesi Osmanlı topraklarında, Ermeni Kilisesine göre 2.1, Türk kaynaklarına göre 1.3 milyon olarak bildirilen Ermeni nüfusundan geriye Anadolu'da son derece küçük bir grubun kaldığıdır.

14 Mart 1919'da İstanbul Hükümeti, yaptığı soruşturma sonucunda ölü sayısının 800 bin dolayında olduğunu açıklar. Bu sayılar, Aralık 1918'de Dahiliye Nazırı olan Mustafa Arif (Deymer)'in girişimiyle oluşturulan komisyonun tespit ettiği sayılardır. Açıklamayı dönemin Dahiliye Nazırı Cemal Bey yapar. (Dahiliye Nazırı'nın bu açıklaması 15 Mart 1919 tarihli, Vakıf, Alemdar, İkdam gazetelerinde yer almıştır). Konunun büyük tartışmalara yol açması üzerine Cemal Bey bir düzeltme yoluna gider ve verdiği sayının, öldürülen değil, sürülen Ermenilerin toplam sayısı olduğunu, bu sayı içinden ne kadarının öldürülmüş olduğunun bilinmediğini, söyler. (Alemdar, 17 Mayıs 1919) Öldürülen Ermeni sayısının 800 bin olduğu, bu dönem bir çok kişi tarafından da tekrar edilmiştir. Mustafa Kemal, Damat Ferit Paşa bu rakamı çeşitli vesilelerle dile getirenler arasındadırlar. 1928 yılında Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Savaşında kayıplar üzerine Fransızca'dan çeviri bir kitap yayımlar. Yarbay Nihat tarafından yayımlanan eserde, Türkiye'yi ilgilendiren rakamlar, değiştirilerek ve düzeltilerek verilir. Genelkurmay'ın verdiği sayılara göre, I. Dünya Savaşı sırasında, *"800 bin Ermeni ve 200 bin Rum katı ve tehcir yüzünden veya amele taburlarında ölmüştür"*, denir. Bu bilgileri aktaran Y. H. Bayur, bu sayıları, *"bizim resmi kaynaklara göre doğru saymak gerektir"* der. (Y. H. Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*)

Bilindiği gibi, tehcire ilişkin resmi Türk tezi, ölüm olaylarını kabul etmekle birlikte bunların kasıt sonucu değil, dönemin koşulları nedeniyle (savaş, hastalık vb.) istenmeyerek meydana gelmiş olduğunu savunur. Talat Paşa'nın kendisi de 1918 Kasımında İttihat ve Terakki'nin resmen kapatıldığı son resmi kongresinde yaptığı konuşmada, *"... mübalagalardan sarf-ı nazar olunursa herhalde böyle bir hayli tehcir vukuatı olmuştur. Fakat Babıali bunların hiçbirinde evvelden verilmiş bir karar üzerine hareket etmiş değildir ... Birçok yerde çoktan beri teraküm etmiş olan adavetler bu vesile ile infilak ederek katiyen arzu etmediğimiz suiistimallere sebep*

olmuştur. Birçok memur haddinden ziyade zulüm ve şiddet gösterdiler. Birçok yerlerde bi-gayrihat birtakım masumeler de kurban oldular. Bunu itiraf ederim", der. Bu fikir istisnasız tüm Türk tezlerinin temelini oluşturur.

Amaç gerçekten sıradan bir göç ettirme miydi? Bu sırada istenmeden meydana gelmiş bazı olaylar mı söz konusuydu? Yukarıda amacın planlı bir imha olduğu konusunda anlatılanlara eklenebilecek, son derece basit ama önemli, fakat dikkatten kaçan bazı gerçekler daha vardır ki, bunlar bile amaçlanan şeyin sıradan bir göç değil, daha başka bir şey olduğunu göstermeye yeter. Bunlardan birincisi, tehciye resmi gerekçe olarak gösterilen nedenle, Ermenilerin sürüldükleri bölgeler ve gönderilmek istendikleri yerler arasındaki açık çelişkidir. Resmi tezlerde, tehcir, ordu için tehlike teşkil eden Ermenilerin savaş bölgelerinden uzaklaştırılması gerektiği amacıyla açıklanır. Savaşla hiçbir biçimde bağlantısı olmayan bölgelerden de Ermenilerin sürülmüş olduğu gerçeğini bir kenara bırakınız. Yerleştirme bölgesi olarak düşünülen yerlerin kendisi de bu amaçla açık bir çelişki içindeydi. Göç ettirilen Ermeniler, doğrudan savaş bölgesinin içine sürüldüler. "Kayseri'den Ermeni çıkarıp Deyr-üz Zor'a 6. Ordu'nun gerisine, Havran'a 4. Ordu arkasına yaklaştırmak suretiyle", tehlike olarak ilan edilen Ermeniler, ordunun daha da yakınına sokulmuşlardır. (Çerkez Hasan, "Peki Yüz binlerce Ermeni'yi Kim Öldürdü?", Alemdar, 5 Nisan 1919.

Ermenileri "*tehlikeli halk*" olarak ilan edenlerin, onları güvenli bölgelerden kaldırarak, ordu birliklerinin arkasına, daha büyük tehlike oluşturacakları yerlere yerleştireceklerini düşünmek büyük bir saflık olur. Nitekim tüm bir sürgün boyunca, ne başlangıçta, ne yollarda, ne de ilk yerleşim yerleri olarak ilan edilen yerlerde bir halkın göçünü örgütlemeye yönelik tek bir düzenlemenin yapılmamış olması, amacın planlı bir imha olduğunu göstermeye yeterlidir.

Amacın sürgün değil, imha olduğuna ilişkin, buraya kadar aktarılanları doğrulayan bir başka olgu da, bölgede görev yapan Osmanlı hükümet görevlilerinin, tehcirin asıl amacının Ermenilerin imhası olduğu yolunda aktardıkları bilgilerdir. ... Halep Valisi Celal, Dahiliye Nezareti'nden ... sevk edilecek Ermenilere mesken yaptırmak üzere tahsisat ister. Fakat "*talep edilen tahsisata mukabil iskan-ı muhacirin memuru namıyla ve hakikatte çoluk çocuklarıyla Ermenileri sevk vazifesiyle mükellef bir memur*" gönderilir. (Halep Valisi Celal'in Anıları, Vakıf)

Cemal Paşa Suriye'de kendisine yardım için yapılan başvuruları, İstanbul'dan kesin emir aldığını söyleyerek geri çevirir. ... İstanbul'dan gelen kesin emirlere rağmen Cemal Paşa'nın, gene de Ermenilerin durumunu rahatlatmak için önlemler almaya çalıştığı da konsolosluk raporlarında yer alır. Hatta Cemal Paşa, Almanlardan sürgünlere dağıtılmak üzere gayri resmi yoldan para almayı ve gizlice dağıtmayı kabul etmiştir. (Cemal Paşa, özellikle konvoyların yollarda imha edilmemesi için de sürekli emirler vermiştir. Paşa'nın çabaları konusunda... Halep Konsolosu Rössler'in 12 Ağustos, Büyükelçi Hohenlohe'nin 14 Ağustos 1915; Rössler'in 10 Ocak, 8,17 Haziran, 12 Nisan 1916 ve Büyükelçi Metternich'in 28 Nisan 1916 tarihli raporları).

Cemal Paşa tarafından örgütlenen yardım eyleminin koordinatörü olan Hüseyin Kazım, Almanya'nın Şam konsolosuna, "aldığı tedbirlerin uygulamaya konmadığını, hatta hükümet dairelerinin tam aksi yönde önlemler aldığını ... Hükümetin sürülen Ermenilere yardım etmek gibi en küçük bir isteğinin dahi olmadığını hatta hepsinin sistemli olarak imha edilmesinin planlandığından korktuğunu ve bu vahşi imha politikasının Türkiye için bir utanç vesilesi olduğunu" söyler. (Büyükelçi Metternich'in 19 Haziran 1916 tarihli, Loytved Hardegg'in 30 Mayıs 1916 tarihli raporunun ekli olduğu raporu. J. Lepsius, yayımladığı belgeden, H. Kazım'ın gizli kalması koşuluyla yardım kabul edeceğine ilişkin cümleyi

çıkartmıştır). ... Hüseyin Kazım anılarında, sadece Lübnan'da, "*hükümetin suikastına kurban giden zavallıların adedi(nin) 200 bin*" olduğunu aktarır. (Hüseyin Kazım Kadri, *Türkiye'nin Çöküşü*)

Bu hatıraların gösterdiği bir gerçek vardır. Eğer amaç gerçekten sıradan bir göç ettirme olsaydı, imkan dahilinde olan, yapılabilecek çok şey vardı. Ama yerel askeri veya sivil görevlilerin bu doğrultudaki girişimleri, merkezi bir biçimde bilinçli olarak engellendi.

Tehcir kararı 1 Haziran 1915'te Takvim-i Vekayi'de yayımlanır. Bu resmi kararların tehcir pratiği açısından büyük bir anlamı olduğunu söylemek zordur. Çünkü, birincisi, diğer resmi belgelerden de biliyoruz ki sürgünler zaten bu emrin resmen yürürlüğe girdiği 1 Haziran'dan çok önce başlamış bulunuyordu. İkincisi, bu kararın, yabancı devletlerin 24 Mayıs'ta vermiş oldukları muhtıraya dayanarak, olaya resmi bir kılıf bulmak amacıyla sonradan yayımlanmış olma ihtimali oldukça kuvvetlidir.

Resmi bir tehcir kararının alınmış olmasında, İtilaf devletlerinin, 24 Mayıs 1915 tarihinde bir nota vermiş olmalarının etkisi olsa gerekir. Fransa, Rusya ve İngiltere hükümetleri yaptıkları ortak açıklamada, "*Türkiye'nin insanlık ve medeniyet aleyhine işlediği bu suçların ışığında, müttefik güçler Babıali'ye açık olarak bildirirler ki, (müttefik güçler) Osmanlı hükümet üyelerini ve onların katliama karışan elemanlarını bu suçtan dolayı kişisel olarak sorumlu tutacaklar(ını)*" söylerler. Dahiliye Nezareti'nin işe resmiyet kazandırma girişimi bu notadan iki gün sonra başlamıştır.

Yani işin resmiyete dökülmesi ve konuya ilişkin resmi hükümet karar alınması, Bayur'un sözleri ile, "*işin ... açığa vurulması. .. ve bir kanuna bağlanması*", "*iş(in) uluslar ve devletler arası bir önem kazanması*" ile olmuştur.

Öyle veya böyle sonuç ortadadır; Toynbee'nin haklı olarak belirttiği gibi, "Ermeni karşıtı önlemlerin hızına bakıldığında ... Ermeni nüfusun Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamında yok edilmesinin önceden tasarlanmış, sistematik bir girişim olduğunu ortaya koyarlar. Ve açıkçası büyük oranda başarıyla uygulanmışlardır." (Toynbee, *The Treatment*) Bu nedenle Talat Paşa, 31 Ağustos 1916'da Alman Büyükelçilik temsilcisi Fürst Hohenlohe Langenburg'a artık rahatlıkla, "*Ermeni problemi mevcut değildir*" diyebiliyordu.

İki olayı ayırmak gerekir. Birincisi, Rusya saflarında bazı Ermeni gönüllü birliklerinin savaşımaya başlamaları ve Rus birliklerine kılavuzluk yapmaları, diğeri ise ülke içindeki ayaklanma iddialarıdır. ... Ayaklanma olarak ileri sürülen eylemler ise genellikle imha kararına karşı çaresiz direnme hareketlerinden başka bir şey değildir.

Gönüllü birlik oluşturma eylemi, Osmanlı Ermenilerinin değil, öncelikle Rusya Ermenilerinin işidir. ... Bu birliklerde Osmanlı Parlamentosu'nda milletvekili olarak görev yapan Karakin Pastırmacıyan gibi tanınmış kişilerin de bulunması daha sonraki Türk tezlerinde "*Ermeni ihaneti*"ni belgeleyen önemli bir belge olarak kullanılacaktır. Tarihçi Leo'nun ifadesiyle, bu olay "*Türklere ... Ermenilerin hain oldukları yolunda önemli bir kanıt vermiştir.*" (Leo, *Türkiye'deki Ermeni Devrimi'nin İdeolojisi*)

Ermenilerin Anadolu içinde ayaklanma hazırladıkları konusunda üç nokta oldukça önemlidir. Birincisi, resmi Türk tezlerinde tehcire gerekçe olarak gösterilen ayaklanmaların (Muş ve

Zeytun olayları hariç) tümü tehcir kararının alınması sonrasına denk düşen eylemlerdir. Tehcir ve bununla paralel olarak alınmış imha kararının, A. Mil'in anılarından da çıkartabileceğimiz gibi Mart sonlarında verilmiş olma ihtimali kuvvetlidir. Yani tehcirin bazı Ermeni ayaklanmaları (özellikle Van) üzerine alınmış bir karar olduğu tezi doğru görünmüyor.

İkincisi, (ki birinci gerçeğin doğal sonucudur bu) "ayaklanma" olarak ileri sürülen eylemlerden Şebinkarahisar 3 Temmuz 1915, Urfa Ekim 1915'te meydana gelmiş, tehciye yani imha edilmeye karşı çaresiz direnmelerdir. Örneğin Urfa ayaklanması denen eylem, Van ve Diyarbakır'dan gelen Ermeni sürgünlerce başlatılmıştır.

Olayları yakından yaşayan, Türk ordusunda gönüllü olarak çalışan Nogales'in anılarında da belirttiği gibi, ittifakatçı önderler, Ruslar karşısında alınan yenilgilerden, Ermeni gönüllülerini sorumlu tutmuşlar ve bunun intikamını bölge Ermeni halkından almak istemişlerdir. Bu da Van Ermenilerini direnmeye itmiştir. (Rafael De Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*)

Üçüncüsü ve en önemlisi, toplu Kırım için neden arama mantığıdır. Resmi rakamlara göre 800 bin dolayında insanın, birtakım örgütlerin güvenliği tehdit eden eylemleri gerekçe gösterilerek imha edilmesinin ne savunulacak ne de tartışılacak bir tarafı olabilir.

Bizim bugünkü asıl sorunumuz burada yatıyor gözüküyor. Eğer, bazı Ermenilerin veya örgütlerin Ruslarla işbirliği yapmış oldukları veya Van örneğinde olduğu gibi ayaklanmaya teşebbüs etmiş oldukları gerekçe gösterilerek, savaş bölgesi dışı da dahil, tüm Anadolu sathından sakat, çocuk, kadın, ihtiyar demeden bir halkın toptan yok edilmesi, mazur gösterilmeye, savunulmaya çalışılıyorsa, bunun arkasında oldukça tehlikeli bir mantığın yattığını görmemiz gerekiyor. Bu bakışla, salt aynı din-ulus grubuna dahil oldukları için, bir topluluğun şu veya bu nedenle yığınlar halinde öldürülmesi, imha edilmesi, gerekirse yapılabilecek bir eylem olarak kabul edilmektedir. Ağır bir yargı gibi gözükse de şu söylenmek zorundadır: Kadın, ihtiyar, çocuk, sakat demeden bir halkın kitleler halinde öldürülmesinde bir haklılık veya makul bir neden aramaya çalışmak insanlığa karşı suç işlemekle bir ve aynı şey sayılmalıdır.

Üçüncü Bölüm

KIRIM SUÇLAMASI NEDENİYLE SORUŞTURMA VE YARGILAMALAR

Türk Kurtuluş Savaşı ve 1918-1923 arasını, sadece bir "toprak ve sınır savaşı" olarak ele almak yaşanan tarihi tam olarak yansıtmaz. Bunun kadar önemli olan hatta "toprak ve sınır" sorunlarını da esas olarak belirleyen, Osmanlı Hükümeti'nin, savaş sırasında Rumlar ve Ermeniler başta olmak üzere, kendi ahalisine karşı gündeme getirdiği katliamlardı. I. Dünya Savaşı sırasında uğradıkları katliamlar nedeniyle Arap, Yunan, Ermeni vb. ulusların "Türklerin" egemenliğinden kurtarılması ve Türklerin mümkün olduğu kadar küçük ve zayıf bir devletle yetinmelerinin sağlanması gerekiyordu. Özellikle Ermenilerin soykırıma tabi tutulduğu ve "Türklerin" "insanlık suçu" işlemiş olmaları nedeniyle cezalandırılması gerektiği, 1918 sonrası döneminin olaylarını esas olarak belirlemiştir dersek abartmış olmayız. Kurtuluş Savaşı esas olarak bu suçlama ve bu suçlama nedeniyle "Türkleri", "insanlık suçu" esaslarına göre cezalandırma arzusunun ürünü olarak yaşandı. Bu nedenle, tarihimiz sadece "toprak ve sınır" tarihi değil, onu da belirleyen boyutları olan, bu günkü kullanımı ile, bir "İnsan Hakları" tarihidir de.

I- "TÜRKLERİN" CEZALANDIRILMASI MESELESİ

1. Cezalandırmanın Birinci Nedeni: Anadolu'nun Paylaşılması Arzusu

Mart 1914'te İngiltere ile bir dizi iktisadi anlaşma imzalayan Almanya'nın Londra Büyükelçisi Prens Lihnovski, imzalanan Bağdat Anlaşması için şunları yazar: "Gerçekten bu anlaşma ile güdülen amaç Küçük Asya'yı nüfuz bölgelerine ayırmaktır; fakat sultanın haklarına saygı göstermiş olmak için bu tabirin kullanılmamasına son derece dikkat etmek gerekiyordu." Yani 1914 yılı itibarıyla, birbirleri ile savaşacak olan düşman güçler esas olarak Anadolu'nun paylaşılması konusunda anlaşmış bulunuyorlardı.

Durumun İtilaf güçlerinin zaferiyle sonuçlanacağı belli olunca İngiltere ve Fransa yaptıkları ortak açıklama ile, gizli anlaşmalardaki amaçlarını yeniden tekrar ederler. ... On dört ilke, 8 Ocak 1918 Amerikan Cumhurbaşkanı Wilson'un barışa ilişkin temel ilkeleri. Osmanlıları ilgilendiren 12. Maddedir: "Şimdiki Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kısımlarına karşılıksız bir egemenlik sağlanmalıdır; ancak bu sırada Türk boyunduruğu altında bulunan öbür uluslara kesin bir yaşama güveni, özgür ve engelsiz tam gelişme imkanı sağlanmalıdır. ... Dört Prensipte, 11 Şubat 1918: Bunlar Wilson'un kendi kaderini tayin ilkesini kuvvetlendiren ve yeniden tanımlayan prensiplerdir. Barış anlaşmasında, her bölgede yaşayan halkın konumunun esas alınacağı ve halkların çıkarlarının, yeni çıkarılacak veya eskiden var olan anlaşmazlıklar nedeniyle halel getirilmeyeceği tekrar edilir.

Gerek tüm tarafların ortak olarak imzaladıkları tek bir anlaşmanın olmayışı, gerek Filistin sorunda olduğu gibi bazı anlaşmaların birbirleriyle açıkça çelişen karakteri, gerekse de Rusya'nın taraf olma özelliğini kaybetmesi nedeniyle, sonuçta Osmanlı topraklarının paylaşımı sorunu büyük devletler arasında bir anlaşmazlık konusu olmaya devam etti. Türklerin ulusal devletlerini kurabilmeleri büyük ölçüde, büyük devletlerin Ortadoğu'nun paylaşılması konusunda aralarında anlaşamamaları sayesinde mümkün oldu.

2. Cezalandırmanın İkinci Nedeni: Kültür çatışması

Türklerin Avrupa'dan kovulmaları fikri, İstanbul'un fethinden beri ortadan kalkmamış bir düşüncedir. Bu fikir özellikle 18. yüzyıl sonrası büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu içindeki Hristiyan topluluklar üzerine egemenlik kurmak amacıyla kullandıkları en önemli kültürel-politik silahlardan birisi olmuş, hatta bu konuda somut siyasi projeler geliştirmişlerdir.

I. Dünya Savaşı sonrası bu fikir İngilizler tarafından çok açık biçimde dile getirilmiştir. Lloyd George, Türklerin Almanya yanında savaşa girmesini, Türklerle yapılması zorunlu bir nihai hesaplaşmanın fırsatını verdiği için sevinçle karşılamıştır. 10 Kasım 1914'te, "Türklerin insanlığa karşı işledikleri cinayetler nedeniyle nihai bir hesaplaşmaya çağırılmış olmalarından son derece memnunum" diye açıklama yapar.

Benzeri görüşleri Paris Barış Görüşmeleri sırasında Wilson'da dile getirir. ... Bu, Paris Barış Görüşmelerini yürüten büyük devletlerin ortak tavrıdır. 17 Haziran 1919'da Damat Ferit Paşa'nın, Onlar Konseyi'ne sunduğu Osmanlı görüşlerine gösterilen tepkide, Türkleri cezalandırma arzusunun kültürel boyutu çok açık bir biçimde dile getirilir.

3. Cezalandırmanın Üçüncü Nedeni: Ermeni Soykırımı Suçlaması

Gerek paylaşım arzuları, gerekse kültürel nedenlerin açıkça cezalandırma gerekçesi olarak ileri sürülmesi mümkün değildi. Türklerin cezalandırılması gerektiği konusundaki ileri sürülen

nedenlerin başında, kendi ahalisine yönelik yaptığı katliamlar, özellikle de Ermeni Soykırımı iddiası geliyordu. Zaten Türklerin Avrupa'dan kovulması gerektiği fikri tüm bir 19. yüzyıl boyunca da esas olarak İnsan Hakları temelinde yapıldı ve İnsan Haklarını ayaklar altına almış bir milletin medeni Avrupa' dan kovulması gerektiği savunuldu.

Toynbee, Çarlık Rusya'sının Ermeni Kırımı'na bu derece sert tepki göstermesinin bir başka nedeni daha olduğunu söyler. Buna göre Çar hükümeti son derece sinsi bir hesapla Ermeni Kırımı'nı kullanarak dikkatleri kendi birliklerini, Polonya'da Alman saldırıları karşısında geri çekilirken, Yahudilere yönelik yaptıkları katliamdan uzak tutmak istiyordu. Fransa'nın Rusya büyükelçisi Yahudilere karşı yapılan bu vahşeti anlatırken, 800 binden fazla Yahudi'nin şiddet yoluyla Polonya ve Litvanya'dan, savaş bölgelerinden uzaklaştırıldıklarından söz ediyordu.

5. Türklerin Cezalandırma Konusundaki Tutumları

Gerek İstanbul Hükümetleri gerekse de Anadolu'da oluşmaya başlayan Türk Ulusal Hareketi açısından ana problem, savaş ve Kırım suçlularının cezalandırılması meselesinin Anadolu'nun paylaşılması olarak ele alınmasıydı. ... Süreç içerisinde, Müttefik güçlerin, Anadolu'nun paylaşılması ve cezalandırmayı bir ve aynı şey olarak ele alma istekleri Türklerin başlangıçtaki kısmi olumlu tutumunu ortadan kaldırdı.

Onlar Konseyi, Türklerin, ulus olarak kendilerini sorumluluktan kurtaramayacaklarını çok açık dile getirir. Kırım'ın sorumluluğunun Türk halkı tarafından taşındığı ilan edilir: *"Türk halkı hiçbir gerekçe olmaksızın Ermenileri katlederek suçlu duruma düşmüştür. Bunun için sorumluluğu da bütünüyle Türk halkı karşılayacaktır."* Konsey yazılı cevabında, Türk halkının sorumsuzluğu kavramını reddederek, *'bir ulus onu yöneten hükümete göre değerlendirilmelidir'* şeklinde görüş belirtir.

Savaşa girmenin suç sayılıp sayılmayacağı konusundaki farklı tutuma rağmen, Mustafa Kemal'de, *"İttihatçılardan seyyiat-ı idare ve suiistimalleri ile memleketi harabiye sürükleyenlerden ibaret bir hizb-i kalil"*in olduğunu ve bunların yargılanması gerektiğini savunur.

Ankara, savaş nedeniyle değil milletin sorumlu tutulmasını ve suçlu sayılmasını, sınırlı bir İttihatçı kesim dışında İttihat ve Terakki'nin de parti olarak sorumlu tutulup, suçlanamayacağını savunmaktadır.

II- YARGILAMALAR İÇİN MÜTTEFİKLERİN GİRİŞİMLERİ

Müttefik güçlerin, 24 Mayıs 1915 açıklaması ile, *insanlık suçu* kavramı en açık ve net biçimde ilk defa olarak "Tüklere" yönelik olarak kullanıldı. Ayrıca "insanlık suçu" işleyenlerin rütbe ve yetkileri ne olursa olsun kişisel olarak sorumlu tutulacakları ve yargılanacakları prensibi de gene ilk defa "Tüklere" bağlamında gündeme getirildi. Bu açıklama ile, *"insanlığa karşı suçlar"* ilk defa bir hukuk kategorisi olarak somut bir biçime sokuldu ve suçlu görülen kişilerin, yetkilerinden bağımsız olarak cezai takibe uğrayacakları bildirildi. Bu ilke daha sonra Nürnberg yargılanmalarının yasal çerçevesini oluşturacak ve 9 Aralık 1948'de Birleşmiş Milletler tarafından, Soykırımı Önleme ve Sorumlularını Cezalandırma Anlaşması'nın başlangıç bölümüne konarak uluslararası bir hukuk normu haline sokulacaktır.

Savaşlarda işlenen suçlar ve bunların yargılanması meselesinin tarihi kökleri istenirse çok derinlere götürülebilir. ... Konu etrafındaki yüzyıllar süren tartışmalarda en önemli yan, savaşa doğrudan katılmayan sivil halkın birtakım anlaşmalarla korunması doğrultusunda önlemlerin nasıl alınabileceğine ilişkindir. Bu konuda ilk teorik açılımı Rousseau yapar. *Contrat Social (Toplum Sözleşmesi)* adlı eserinde "savaş sadece buna katılan egemen uluslar arasında hukuki bir ilişki doğurur ve sivil halkı kapsamına almaz", der. Avrupa'da 19. yüzyılda şekillenmeye başlayan Milletler Hukuku bu temel prensip üzerinde yükselir.

Getirilen sınırlamaların, bir devletin kendi vatandaşlarına değil de bir diğer devletin vatandaşlarına karşı gündeme getirdiği uygulamaları kapsamaması Paris Barış Görüşmeleri sırasında önemli hukuki sorunlardan birisi oldu.

Antlaşmalarla kabul edilen, "savaş kurallarının bağlayıcılığı şeklindeki genel ilkenin tek istisnası misilleme ... olayıdır." Antlaşma "savaşıran tarafın ordusu ya da ulusu tarafından yapılan gayri meşru savaş hareketlerine karşı misilleme hakkını getirmiştir." Böylece misilleme hakkı hukuk ilkesi haline geliyordu. Bu tür bir prensibin getirilmesinin en önemli nedeni antlaşmayı gündeme getiren büyük devletlerin sömürgelerdeki egemenliklerinden vazgeçmek istememeleriydi. Hatta bazı antlaşma maddeleri ile birlikte, işgal bölgesindeki yerel halkın direnişlerine karşı "cezalandırma" eylemlerinde bulunmak milletler hukukunun bir prensibi haline getirilmiştir.

I. Dünya Savaşı'na kadar askeri kademelerin, eyleme doğrudan katılmasalar bile sorumlu tutulacakları, bazı ülkelerin ulusal hukuk sisteminde, askeri ceza kanunlarında şu veya bu şekilde yer alıyordu. Hiçbir biçimde konu edilmeyen nokta siyasal sorumluların, özellikle devlet yöneticilerinin yargılanması meselesiydi. I. Dünya Savaşı yıllarında Ermeni Kırımı ekseninde Osmanlı-Türk siyasi elitine ve Alman Kayseri'ne yönelik bireysel sorumlu tutma ve yargılama istekleri, bu yönde bir dönüm noktasına denk düşmüş ve bu tarihten sonra bireysel yargılama, uluslararası hukukun en önemli ilkesi haline getirilmiştir.

Osmanlı Devleti 1856 Paris Antlaşması'nı imzalayarak Avrupa evinin bir üyesi olmuş ve böylece uluslararası hukukun getirdiği yükümlülükleri kabul etmişti. ... Böylece uluslararası hukukun bağlayıcılığını Osmanlı devleti de kabul etmiş oluyordu.

Osmanlı Devleti Ermeni konusunda iki önemli bağlayıcı uluslararası anlaşmaya imza atmıştır. Birincisi 1878 Berlin Antlaşması'dır. Bu antlaşma gereği, Osmanlılar bir dizi reform yapmakla yükümlü tutulmuşlardı. Anlaşmayı imzalayan devletler garantör idiler ve ilgili reformların yapılması sürecine gözlemci olarak katılacaklarını anlaşmanın 61. maddesi ile teyit etmiş bulunuyorlardı. Ermeni meselesi ekseninde ikinci önemli bağlayıcı anlaşma, Berlin Antlaşması hükümlerinin tam olarak yerine getirilmemiş olmasının da bir ürünü olarak gündeme gelen ... 8 Şubat 1914'te Rusya ile imzalanan Yeniköy Antlaşması'dır.

Ermeni Reformu, "paylaşmaya doğru adım"dı. Petersburg Fransız konsoloslu, Rusların, Ermeni reformlarına bağlı olarak, Anadolu'yu taksim etme doğrultusunda somut planlar hazırladığını bildirmiş, Alman Büyükelçi Wangenheim, "bu iş taksimin başlangıcı demektir", demişti.

Bu nedenle Osmanlı yöneticileri, Ermeni reformu ile Anadolu'nun da taksim edilme işinin esas olarak tamamlandığı, bu toprakların elden gitmiş olduğu inancına sahiptiler. ... Daha önceki

toprak kayıpları belki kenar topraklardan bir geri çekilme anlamına gelmişti ve hiç istenmese de zorla katlanılmak zorunda kalınmıştı. Fakat, Ermeni reformu "*bütün tehditlerin en öldürücüsüydü ... ve bu toprakları terk etmek bir kırılma değil, Türk Devleti'nin dağılması anlamına gelirdi*".(Bernard Lewis) ... Savaş ile birlikte ise ilk yapılan işlerin arasında 8 Şubat 1914 tarihli Reform Anlaşması'nı iptal etmek gelir.

Ermeni Reform Anlaşması'nın iptal edilmesini, uluslar arası müdahaleyi gerekli kılacak diğer anlaşmaların iptal edilmesi izler. Bir yıl sonra, 5 Eylül 1916'da, Osmanlı Kabinesi, 1856 Paris Antlaşması, 1871 Londra Deklarasyonu ve 1878 Berlin Antlaşması'nın geçersiz olduğunu ilan eder. ... Bu kararlar birlikte, Osmanlı Hükümeti hem her türlü uluslararası hukuki bağlantıdan kendisini kurtarmış oluyordu, hem de yabancı devletlerin siyasi olarak müdahale etmelerinin hukuki temelini ortadan kaldırıyor. Bu kararın Ermeni Tehciri'nin birinci devresinin hemen sonunda verilmiş olması önemlidir.

Amerika: Türkiye'ye savaş ilan etmemiştir. Bunda bölgedeki Amerikan misyoner faaliyetlerine ve mal mülklerine zarar vermemek fikri egemen olmuştur. Ayrıca Türkiye'yi Almanların elinde bir alet gibi gördükleri için de sorun üzerine ayrıntılı düşünmemişlerdir.

Alman ve Türk kolonilerinin, kurulması düşünülen Milletler Cemiyetinin denetimine alınması ve buraların bir büyük devletin mandası olarak örgütlenmesi Amerikan politikasının esasını oluşturdu. Fakat İngilizlerin, Türkiye'nin Amerikan mandası olması yolundaki önerilerini ise reddettiler. En büyük problem, Müttefiklerin daha önce kendi aralarında yaptıkları gizli anlaşmalarla Wilson prensipleri arasındaki çelişkiydi. Amerikalılar bu anlaşmaları tanımak istemiyorlardı.

Türklerin en büyük umudu da Wilson prensipleriydi. Çünkü bu prensiplerden 12. madde, gördüğümüz gibi, çok açık biçimde Türklerin çoğunlukta oldukları yerlere dokunulmayacağı ve egemenliklerinin tanınacağı ilkesine dayanıyordu. ... 20 Mart 1919'da Türkiye'nin geleceği üzerine yapılan bir toplantıda Wilson, "*Boğaz'daki Hasta Adam'ın öleceğine inandığını açıkladı.*" Barışın sağlanması için Türkiye'ye söylenmesi gereken tek şey; hiçbir şeye sahip olamayacağıdır.

Türkiye üzerinde düşünülen paylaşma planlarının gerçekleşmemiş olmasının önemli bir başka nedeni de Fransa ve İtalya'nın kendi yollarına girmeyi tercih etmeleridir. Sonuçta gerek Müttefik devletlerin kendi emperyalist çıkarlarını esas alan politikaları tercih etmeleri, gerekse bu konuda aralarındaki çelişkilerin büyüklüğü, Ermeni Kırımı suçlularının yargılanması konusunda ilgisiz kalınması sonucunu doğurdu. Büyük devletler için, asıl ilgi odağı, Kırım suçlularının yargılanması değil, kendi çıkarlarıydı.

Lloyd George, Ermeni halkının başına Kırım gibi bir felaketin gelmesinden ülkesinin de sorumlu olduğunu çok açık dile getirdi: "*Bizim uğursuz müdahalemiz olmasaydı, Ermenilerin büyük çoğunluğu, 1878 San Stefano Antlaşması gereğince Rus bayrağının korunması altında olacaktı... Ermenistan bizim kurduğumuz zafer sunağında kurban edildi... Zavallı Ermeniler bir kez daha eski efendilerinin ökçesi altında kaldılar ... (ve) Türklerin kötü yönetim sicilinde bile eşi bulunmayan bu vahşet eylemiyle Ermeni nüfusu sayıca bir milyon azaltıldı. Bu tecavüzlerin gerçekleşmesindeki payımızı göz önünde tutuyor, elimize geçecek ilk fırsatta yaptığımız hatayı düzeltmek için ahlaki bir sorumluluk taşıyorduk. .. Bu nedenle.. Dünya Savaşı'nda Türkler*

bizi çalışmaya zorladıklarında ve bir ölüm kalım mücadelesi içinde Britanya'ya bilinçli olarak meydan okuduklarında, o amansız hatayı düzeltme fırsatının nihayet elimize geçmiş olduğunu anladık." (D. Lloyd George, Memoirs)

III- OSMANLI HÜKÜMETLERİNİN GİRİŞİMLERİ

Savaşın kaybedildiği belli olunca Talat Paşa kabinesi, 8 Ekim 1918'de istifa etti. Fakat İttihatçılar, yerlerine kimin geçeceğini de belirlemek istiyorlardı. "*Talat Paşa çekilmeye karar vermişti. Yalnız çekilirken hükümeti vatanperverliğine itimat edilir bir heyete bırakmak istiyordu.*" (Halil Mentеше'nin Anıları)

1926 Ankara İstiklal Mahkemesi'nde görülen, İzmir Suikastı davasında, sanıklar, Talat'ın Ahmet İzzet'le görüştüğünü ve onun Talat tarafından seçildiğini aktarırlar.

1. Kırım Konusu Kamuoyu ve Parlamentonun En Önemli Gündemidir

Ahmet İzzet Paşa Kabinesi, 19 Ekim Cumartesi günü Meclisi Mebusan'da programını okuyarak güvenoyu alır. Programda en önemli nokta İttihat ve Terakki'nin savaş politikalarına ve savaş sırasındaki uygulamalarına yönelik bir eleştirinin yapılmamış olmasıdır. Hatta, "tehcir olayının", "ahvfl-i harbiye ilcaatiyle" olduğu açıklanır. Fakat gene de tarafsız bir ifadeyle, bu vatan evlatlarının (azınlıkların) "pek büyük ıstıraplara" uğradıkları kendilerine mallarının ve malları ortada yoksa bunların bedellerinin geri verileceği; azınlıkların serbestçe gelişmeleri, siyasal haklardan eşit olarak yararlanmaları ve yönetime katılmaları için seçim yasalarında gerekli değişikliklerin yapılacağı sözü verilir.

Program'da dış siyaset konusunda, Wilson prensiplerinin, "ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı" ilkesine bağlılık esas alınır ve ... Arap illerinde hilafet ve saltanat bağları saklı olmak üzere bir özerklik sağlanacaktır. İlk hükümet açıklamasından itibaren Wilson prensipleri Türk yöneticilerinin ve daha sonra da Ankara Hareketi'nin tek ümidi olacak... tır.

Ahmet İzzet Paşa, İttihatçılar hakkında soruşturma yapılmasını engellemekle de yetinmemiş, soruşturulmalarına yol açabilecek evrakları imha yoluna da gitmiştir. Sadrazam olur olmaz, Harbiye Nezareti'ni de üstüne almış ve bu Nezarete bağlı olan ve ismini "*Doğu İşleri Bürosu*" olarak değiştirmiş olan Teşkilat-ı Mahsusa'ya hemen çalışmalarını durdurması, arşivlerini yok etmesi ve hesaplarını Bakanlığa devretmesi talimatı vermiştir. Ayrıca Kırım nedeniyle aranan sanıkların İstanbul'dan serbestçe çıkmalarını sağlar.

Alman raporlarından biliyoruz ki İttihatçı önderlerin, 1-2 Kasım'da yurtdışına kaçmaları hükümetin haberi dahilinde ve özel izniyle olmuştur.

Savaşın asıl sorumluları olarak tutuklanması beklenenlerin böyle ellerini kollarını sallayarak çıkabilmiş olması son derece sert tepkilere yol açtı. Refik Halid'in "*Efendiler Nereye*" başlıklı makalesi bu tepkiye ilginç bir örnektir. "*Eli sopalı, beli palalı, gözü kanlı paşalar; damdan dama nereye? ... Muhalif mi? Al aşağı. Muharir mi? Vur başına. Türk mü? Sür ölüme. Rum mu? İşte parasını. Ermeni mi? Kes kafasını. Arap mı? Çek ipe ... Haydut mu? Buyurun köşeye. Külhanbeyi mi? Gelsin yanıma ... Kalan kimseye at sopayı, paraları koy cebine. İşte sizin programınız ... Şimdi böyle sinsi sansar gibi tavandan tavana nereye? .. , Kırk katır mı? Kırk satır mı? diye soramadık."* Gerek işgal güçleri gerek saray ve gerekse basın ve muhalif güçlerce

zaten var olan baskıya, kaçma olayı da eklenince, sonuçta hükümet daha fazla ayakta duramadı ve 8 Kasım'da istifa etmek zorunda kaldı.

Yeni Hükümet 11 Kasım 1918'de Tevfik Paşa tarafından kuruldu ve biraz da dönemin havasının etkisiyle, İttihatçılara yönelik mesafeli bir tutum takındı. ... Yapılan hesap son derece basitti. Bu tutum sayesinde, savaş sırasında işlenmiş tüm suçlar sadece sınırlı bazı İttihatçı önderlerin eseri olarak gösterilebilecek ve Türk ulusu her türlü sorumluluktan kurtulmuş olacaktı.

Özellikle basında Kırım üzerine ayrıntılı bilgi ve haberler yer almaya başlamıştır. Ermenilere yapılanlar büyük bir lanetle anılmaktadır. Atatürk tarafından desteklenen ve en yakın arkadaşı Fethi Okyar'ca çıkarılan Minber gazetesinde, Ermenilerin imhası düpedüz çılgınlık olarak nitelenir ve eylem "*tarihe karşı en büyük ve en affedilmez*" olay biçiminde tanımlanır. (Minber; 9 Kasım 1918)... Kırım ve yağmaya katıldıkları bilinen ve bu nedenle aranan sanıkların tek tek isimleri sayılmakta ve ... bunların da öteye beriye savuşmalarına meydan verilmemek üzere derhal celb ve isticvabları" istenmektedir.

Soruşturmaların doğru yapılması için baskı yapılmakta, yargı organlarına yardımcı olunmaya çalışılmaktadır. Kırım suçlularının idam edilmeleri gerektiği üzerine yazılara gazetelerde sıkça rastlamak mümkündür: "*sehpalar bu adamlara layık değildir. Koparılması lazım gelen bu kafalar, kütükler üzerinde günlerce kesilip günlerce senk-i ibrette kalmalı!*"; "*bu adamlar için ölümden hafif ceza aklımıza gelmiyor. Ocağı çatanları hükümet yakaladı. Ya üfleyen ağızlar ne olacak?*" (Alemdar, 12 Mart ve 4 Nisan 1919)

Mahkemelerin başlamasından sonra da basının ilgisi devam etti. Yargılamalar hakkında geniş ve ayrıntılı haberler verildi.

Kırım üzerine yapılan yoğun tartışmaların yanı sıra, ... yapılan ihbarlarla tutuklamalara yardımcı olundu. ... Basının üzerinde durduğu önemli bir konu, cezalandırılmanın sadece alt düzey bazı memurlarla sınırlı olmamasıydı. "*Kemal Bey kimdir; hakikati araştırarak olursak kanlı bir baltadan ibarettir. Adalet onu işleten eli kesmeli, bu eller bu beyinler elan aramızda gezip yürüyor.*" (Alemdar, 20 Şubat 1919)

İttihatçıların iktidardan çekilmeleri ve Ahmet İzzet Paşa'nın hükümet kurması ile birlikte, o güne kadar susan milletvekilleri konuşmaya başladılar.

Trabzon mebusu Mehmet Emin Bey ... İşlenen tüm cinayetlerin suçlarının bütün Türk milletine mal edilmek istendiğini söyleyen Mehmet Emin Bey gerçek suçluların bulunması ve bu lekenin Türklerin üzerinde kalmasının engellenmesini önerir. Kendisi de bir İttihatçı olan Emin Bey'in konuşması bir özeleştiri gibidir: "*Vakıa biz, şimdiye kadar sükut ettik ... Aman, harp içinde ses çıkarmayalım; dedik. Fakat ... Biz bunlara karşı mecliste sükut ettikçe içimiz titriyordu ... Yapılacak tahkikatla masum olanlar, bi günah olanlar ve bu işte alakadar olmayanlar nazar-ı halkta tebrie edilmelidirler. Hakikaten menfaat-i şahsiyyeleri uğrunda yapmadık cinayetleri bırakmayanları da kanun tecziye etmelidir ... Her halde bu millet masumdur. Tarih nazarında tebrie olunmalıdır. Ve herkes de cezasını görmelidir.*"

Aydın Mebusu Veli Bey, Meclis'in kapatılması için önerge verir ve dört sene boyunca yaşananların meclisin "*şahsiyeti ve maneviyesini dahi*" alıp götürdüğünü, olanlardan bu Meclisin de sorumlu olduğunu söyler.

Ermeni Kırımı sırasında İttihat ve Terakki yönetimi ülkeyi sürekli muvakkat kararnamelerle yönetmişti.

1 Haziran 1915'te Bakanlar Kurulu kararı olarak yayımlanan geçici Tehcir Kanunun daha sonra Meclis'te onaylanıp, kanunlaşması gerekirken bu işlem 1915 sonrası hiçbir meclis oturumunda yapılmamıştır.

Bazı Türk milletvekilleri ise daha çok, soru önergelerinde öldürüldüğü söylenen Rum ve Ermenilere ilişkin verilen sayılarla uğraşırlar. Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey, bunların çok abartılı olduğunu söyler ve bunu haksızlık olarak niteler. "*Bir haksızlığı diğer bir haksızlık ile izale etmek caiz değildir ... Evet... bizim memurlarınızın birçok Ermeni çoluk ve çocuklarını kestiklerini ben de söylüyorum. Ve malları da yağma edildi. Fakat bu sayı, iddia edildiği gibi bir milyon değil, 500-600 bin civarındadır. Ayrıca bu insanların 'Ermeni olduklarından dolayı kesildikleri' yolundaki beyan da doğru değildir.*"

Konuşmalara katılan Ermeni Mebus Nalbantyan Efendi, sözlerinin, "*Ermeni millette mensup*" olduğu için, "*Ermeni milletin teessüratından veyahut intikamından doğmuş Türklüğe hitap edilmiş bir hakaret, bir husumet diye*" anlaşılmamasını ister. ... Kendisinin de mebus olduğu için idamdan son anda kurtulduğunu, yollarda kendi gözleriyle gördüklerini anlatarak, "*bunlar bin bir gece hikayeleri değildir, aynen vaki ahvaldır*", demiştir. Vukuat, "*sistematik bir surette cereyan etmiştir.*" Nalbantyan Efendi'nin konuşmasının en önemli kısmı kolektif sorumluluk üzerine söyledikleridir. "*Bir milleti imha edecek surette*" işlenen cinayetin sorumluları, milleti adına hareket eden "*Heyet-i Müdiran*"dır. "*Bu memlekette öteden beri... hakimiyet, Türk hakimiyetidir. Gerçi Türkler tekrar tekrar yapılan zulümlerin, eylemlerin aleyhinde olabilirler, fakat yapılan mezalim Türklüğün namına yapılmıştır ... Bunu yapan üç beş kişi deniliyor... bunu üç beş kişi yapamaz... bu hareketi yapanlar: Türk hakimiyetine istinad ediyorum, diye bağırıyorlardı; sonra bizim kuvvetimiz Türk süngüleridir, diyorlardı ... Bunu yapan Türk millette mensup eşhastır.*"

Nalbantyan Türklerin ulus olarak bu sorumluluktan kaçamayacaklarını söyler: "*Efkar-ı umumiye ve mazlum milletler bunun hesap ve bilançosunu mutlak Türklerden isterler ve Türkler de bunu vermelidirler. O lekesiz ellerden olduğunu iddia eden Türkler, bunun bilançosunu yaparlar, tecziye edilmesi lazım gelen kimseleri, ... mevkiine, şahsına adedine bakılmaksızın tecziye ederler; hukuklarını iade ederler. Ondan sonra beşeriyete ve dünyaya karşı bir hakikat gösterebilirler. Yoksa başka türlü kimi kimden şekva edeceğiz?*" Türklerin kendi mağduriyetlerini diğerleri ile bir tutmak istemelerini de eleştiren Nalbantyan, "*Türklerin mağduriyeti, millet-i hakime şeklinde bir mağduriyettir.*" der.

Özetle mecliste, kapandığı 21 Aralık 1918'e kadar, Rum ve Ermeni "tehciri" üzerine tartışmalar ve suçluların cezalandırılması meselesi en temel sorun olmuştur.

5. Şube soruşturmalarında ilginç bazı açıklamaları da Adliye Nazırı İbrahim Bey yapmıştır. ... Tehcir kararının askeri nedenlerle alınmış olduğunu söylemesine rağmen, kendisine, "halbuki

harb yeri olmayan yerlerde de birçok kimseler tehcir edildi. Ve menatik-ı harbiyye olmayan yerlerde birçokları idam olundu," diye hatırlatılınca, klasik yanıtı vermiştir; *"Ondan haberimiz yoktur."* İbrahim Bey'in, tehcir sırasında yapılan idamların hiçbirisinden haberi olmadığını söylemesi önemlidir. Çünkü bu idam cezalarının Divan-ı Harplerce verilmesi ve bunun da padişah tarafından onaylanması gerekirdi. Bu nedenle yapılan idamlardan bakanlar kurulunun mutlaka haberi olması gerekirdi. Fakat görülen (ve zaten bilinen de) odur ki, idamların yapılmasında herhangi bir hukuki prosedüre riayet edilmemiştir.

Teşkilat-ı Mahsusa konusunda söylenenler de benzeri doğrultudadır. Adalet Bakanı olarak, cezaevlerinden mahkumların salındığından sonradan haberi olmuştur ve ilgili kanun daha sonra işe hukuki bir kılıf takabilmek için çıkartılmıştır.

Özellikle *"Tehcir"* kelimesi Damat Ferit Paşa tarafından eleştirilir. *"Tehcir lügatine hayretteyim. Bu adamlar, cebren ve karan teb'id edildi. Halbuki tehcir, malumualileri olduğu üzere hicret ettirmek gibi bir mana ifade eder. Bunlar hicret mi ettirildi? Hayır... Mesken ve mevalarından alınarak dağlara sürüldü. Ne olduklarını da Allah'tan, gayri kimse bilmez. Onun çin tehcir lüğatinin burada istimalini münasip görmüyorum. Teb'id lügati kullanılsa, hakikat-i hale daha muvafık olur."*

Yine aynı tartışmada Ferit Paşa *"son zamanda felaket-i feciaya duçar olanlardan Ermeni vatandaşlarımızın adedi 800 bin, Rum vatandaşlarımızın 550 bin kişiye baliğ olup, bunlara iki milyon derecesinde Müslüman mağdurlar ilave edilirse üç milyonu tecavüz eden insanlar açlıktan, sefaletten, zulümden, suidareden telef oldukları rivayet ediliyor"*, diyerek, öldürülen insanların el konulan mallarının bir dökümünün yapılmasının hemen hemen imkansız olduğunu ve bu konuları araştırmak üzere bir komisyonun kurulmasının şart olduğunu bildirir. Ferit Paşa'nın komisyon teklifi, bunun hükümetin işi olduğu gerekçesiyle reddedilir.

Bu tartışmada gündeme gelen önemli bir konu da, sorumlunun kim olduğu, emirlerin kimler tarafından verildiğidir. Ahmet Rıza, *"ben memlekette cinayatin faili olarak İttihat ve Terakki'yi veyahut diğer bir unsuru tanımam. Yalnız Kuvve-yi İcraiyyeyi tanırım ... Harpten, cinayattan hükümet-i icraiye mesuldür"*, diyerek, cinayetlerden, *"vazifesini ifa etmeyen"* hükümeti sorumlu tutar. Dönemin hükümetinde savaş ilanına kadar görev yapmış sabık Adliye Nazırı İbrahim Bey sorumlunun hükümet değil, şahsi bazı kişiler olduğunu söyler. Fakat ... Damat Ferit Paşa, sorumluluğun doğrudan hükümete ait olduğunu ... belirtir.

Fakat Ferit Paşa'ya göre, *"bu fecayiden mesul olan yalnız bir iki serseridir... bu fecaiyeyi ika eden serseriler Bolşevik'ten başka bir şey değildir"* ve Türk milleti bu zulümden sorumlu tutulamaz.

Parlamento'nun kapatılması meselesi, 10 Ekim'de açılışla birlikte gündeme gelen bir konuydu. ... Vahdettin, özellikle işgal altındaki bölgelerle tek ilişkinin, bölge milletvekilleri üzerinden kurulduğu ve meclis kapatılırsa bu ilişkinin tümüyle kopacağı, hem de bu durumun işgalin de facto tanınması anlamına geleceği gerekçesiyle parlamentonun kapanmasına karşıydı. Meclisteki ittihatçı çoğunluk da, elinden geldiğince muhalefet yapmaya, hükümetin icraatına engel olmaya çalışıyordu.

Sonuçta, padişah ve Tevfik Paşa, İttihatçılara karşı daha etkin tedbirler alınabilmesi için parlamentonun kapatılması gerektiğine karar verdiler. Fakat kapatma Kararında, İttihatçıların çoğunlukla olmaları ve kendilerine yönelik yargılamaları engelleme isteği olduğu kadar, işgal güçlerinin baskısının da payı olmuştur.

Bu baskılar sonucu Padişah, 19 Aralık 1918'de bir irade ile meclisi dağıtır ve bunu işgal güçlerinin isteği üzerine yaptığını da söyler. ... Anayasa meclisin tatile sokulmasından en az üç ay sonra seçimlerin yapılmasını şart koşmuşken, yeni seçim yapılmaz.

2. Kırım Suçları Konusunda Alınan Önlemler ve Soruşturmalar

İzzet Paşa kabinesi, geri dönüş ve kayıp kadın ve çocukların bulunması konusunda bazı sınırlı girişimlerde bulunmak dışında Kırım suçlularının yargılanması konusunda herhangi bir adım atmaz. ... Yargılamalar doğrultusunda ilk girişimler Tevfik Paşa kabinesince yapılır.

Suiistimallerle ilgili olarak, 30 Aralık 1915'de İttihatçılarca kurulmuş olan, Milli Mahsulat, Milli ithalat, Milli Mensucat şirketleriyle, Milli Kalkınma Bankası'nın para ve eşyalarına el konulur.

Doğrudan Kırım suçlularının soruşturulmasında ise hükümet oldukça ağır davranır. ... Kırım'ı soruşturmaya yönelik ilk somut karar, 23 Kasım 1918 tarihinde alınır. Ve "*Tedkik-i Seyyiat (suç-kötülük) Komisyonu*" adıyla bir komisyon kurulur.

"Tehcir ve taktil" olaylarını incelemek üzere komisyonlar kurulmasına ilişkin Meclis-i Vükela kararının tarihi 12 Aralık 1918'dir. Hükümet, Anadolu'yu 10 bölgeye ayırarak her birine Ermeni tehcirini soruşturmak üzere Dahiliye ve Adliye memurlarından oluşan birer heyet gönderilmesi ve heyetin masraflarının Maliye hazinesinden karşılanmasına karar verir. Heyetlerin gideceği vilayet sayısı toplam 28'dir. Heyetler, "*en şiddetli muamelelerin icrası için*", "*talimat-ı mahsusa*" ile donatılmışlardır ve bunların arasında tutuklama yetkisi de vardır. ... Yine bu tarihlerde (23 Aralık 1918) genel af kararnamesi çıkartılır. Böylece İttihatçılarca cezalandırılan bir çok siyasinin affedilmesi ve ülkeye gelmesi sağlanır. Fakat Kırım ve savaş suçları kapsamı dışında bırakılırlar. Ermeni Kırımı'nı soruşturmak üzere ilk Divan-ı Harp'ler de bu ay içinde kurulur.

Tevfik Paşa kabinesi yerine 4 Mart'ta göreve başlayan Damat Ferit Paşa kabinesinin esas icraatı İttihatçıların yargılanması olmuştur. ... 5 Mayıs'ta ittihat ve Terakki'nin devamı olarak kurulan Teceddüt Fırkası ile yine bu parti üyelerince kurulan Hürriyetperver Avam fırkaları Meclis-i Vükela kararı ile yasaklanır.

Ferit Paşa'nın Kırım suçluları karşısındaki sert tutumu sadece lafta kalmamış, idam cezaları da onun değişik dönemlerdeki hükümetleri sırasında verilmiş ve uygulanmıştır.

Hükümetlerin aldıkları tedbirler bir tek savaş ve Kırım suçlularının yargılanması ile sınırlı değildir. Parlamento tartışmaları sırasında verilen önerilerden de gördüğümüz gibi, sürgün edilen Ermenilerin geri dönmesi ve el konulan mallarının iade edilmesi meselesi de İstanbul hükümetlerini oldukça uğraştırmıştır. Sorun Lozan Barış Görüşmelerinde dahi ele alınacaktır.

Tehcir sırasında Ermenilerin yanlarına bir şey almalarına izin verilmemişti. Resmi açıklamalarda taşınır ve taşınmaz Ermeni mallarının devlet denetiminde olduğu söylenmiş ve geri dönüşlerle birlikte malların sahiplerine iade edileceği bildirilmişti. Fakat gerçekte tam bir yağma söz

konusu olmuştur. Zorunlu göçe gönderilen Ermeniler mallarını ya yok pahasına satmak zorunda kalmışlar ya da geride bıraktıkları malların çalınmasına veya el konmasına, İttihatçılar tarafından kitle desteği kazanabilmek amacıyla göz yumulmuştur. Birçok bölgede, durumu fırsat bilen Müslüman halk, Ermeni mallarını yok pahasına kapatmak için deyim yerindeyse bir yarışa girmiştir. Örneğin, Muş'ta tehcir emrinin duyulması ile birlikte, Ermenilerin sürülmeleri dahi beklenmeden, evler basılmış, ele geçirilebilen her şey talan ve yağma edilmiştir. (Halkın bu yağmaya nasıl katıldığına bir örneği olarak, Harput Amerikan Konsolosu Leslie'nin gözlemlerini içeren raporu okunabilir. İsveçli hastabakıcı Alma Johansson'un gözlemlerinin yer aldığı 6 Kasım 1915 tarihli rapor).

Ortada sadece sıradan bir yağma değil, bilinçli bir "yeni sınıf yaratma" çabası da söz konusudur. 1917 yılında Avusturya Büyükelçisi, Ermeni Kırım'ında son derece önemli bir rol oynayan Halep valisi Mustafa Abdülhalik'in Ticaret Bakanlığı'na yolladığı yıllık rapordan bazı bölümler aktarır: "Memnuniyetle bildiririm ki, hükümetin arzusuna (niyetlerine) uygun olarak, burada ve Maraş sancağında koşulları tümüyle değiştirmeyi başarmış bulunuyoruz. Benim vilayetim Hristiyan unsurlardan temizlenmiştir. Daha iki yıl öncesinde yüzde 80'i Hristiyan olan tüccar ve işyeri sahiplerinin şu anda yüzde 95'i Müslüman ve yüzde 5'i Hristiyan'dır." Bu girişten sonra raporda ayrıntılı olarak, hangi işyerlerinin güvenilir Müslümanların eline geçtiği tek tek liste halinde sunulmaktadır.

İktisadi gerekçelerin Ermeni Kırımı'nda son derece belirleyici bir rol oynadığına Halide Edip de dikkat çeker: "Şiddetli bir ekonomik görüş vardı ... Bu, Ermenilerin ekonomik üstünlüğüne son vermek, böylece piyasayı Türk ve Almanlar adına temizlemektir." ... Sadece komite (İttihat ve Terakki) üyeleri ve Yahudilerin, Ermenilerin geride bıraktıkları malları komik fiyatlarla satın alarak zenginleşmeleri söz konusu değildir, ayrıca devlet daireleri de Ermenilerin kitlesel olarak sürülmelerinden maddi çıkarlar elde etmektedirler. Sonuçta, "Yok pahasına kapatılan Ermeni malları ile yeni zenginler türedi, eski zenginlerin servetleri arttı." Anadolu'da zengin yeni bir tabaka oluştu. (Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni)

Bu yağmaya 26 Eylül 1915'de çıkarılan bir kanunla da resmi bir nitelik verildi. ... Kanunun genel anlamı, tehciye uğramış olanların yerlerindeki bütün mal ve mülklerinin tasfiye edileceği, (satılacağı) dolayısıyla oralara dönseler bile pek azının tutunabileceği, bundan başka tasfiyelerde kendileri ve adamları bulunamayacağından menfaatlerinin ancak resmi teşkilatlarca korunacağıdır. (Y. H. Bayur, Türk İnkılap Tarihi)

Ahmet Rıza Bey için bu kanun, "bir zulümdür. Beni kolumdan tut, köyümden dışarı at, malımı mülkümü de sonra sat, bu hiçbir vakitte caiz değildir."

18 Ekim 1918 tarihinde, "Ahval-i harbiyye dolayısıyla ve karar-ı askeri ile bir mahalden çıkarılarak diğer mahallere sevk edilmiş olan bilumum ahalinin ve bu meyanda bittabi Ermenilerin de yerlerine avdetlerine müsaade edilmesi ve selamet-i seyr ü seferlerinin temini"ne karar verilir. İki gün sonra da zorla din değiştirmek zorunda kalanların isterlerse eski dinlerine dönebilecekleri, yetim çocukların başvuru halinde yakınlarına iade edilebilecekleri karara bağlanır.

1 Kasım tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Hariciye'ye yazılan bir yazıdan anladığımıza göre çeşitli illere geri dönen Ermeni ve Rum sayısı 10 bin 601 dolayındadır.

Fakat bu faaliyetlere rağmen, gerek geri dönüş işlemlerinde gerekse el konulmuş malların geri verilmesinde başarılı olduğu söylenemez. Zaten özellikle malların geri verilmesinin pratik olarak yapılma koşulları da oldukça zorlaşmıştı. Çünkü, *"azınlıklara ait mallar bazen 8 Şubat 1334 tarihli Emvali Metruke Talimatnamesi'ne göre, bazen muvakkat iskan yoluyla, bazen kamulaştırmayla, bazen fiili el koymayla vs. Müslümanların (muhacir, memur vs.) zilyetliğine geçmiş bulunuyordu."* (Sina Akşin) Ayrıca zaten bu malların sahiplerinin büyük kısmı öldürülmüşlerdi.

Osmanlı hükümetlerinin konuya ilişkin aldığı kararlar ve sürekli yayımladığı kararnamelerle, sürgün edilenlerin durumunda gerçek bir düzelmeyi arzu ettiklerine inanmak oldukça zordur.

Ermeni ve Rumlara yapılanların ortadan kaldırılması yolundaki faaliyetin önemli bir kısmını da, Kırım sırasında Türklerce kaçırılan Ermeni kadın ve çocuklarının Türk evlerinden kurtarılmaları oluşturuyordu. Fakat ne sürgün edilmişlerin geri getirilmeleri, ne el konulmuş malların geri alınması ne de kaçırılmış kadın ve çocukların kurtarılması kolayca yapılabilecek şeyler değildi. ... En önemli sorun el konulmuş mal ve mülklerin saptanmasının başlı başına bir sorun olmasıdır. Bu konuda sıhhatli herhangi bir envanter söz konusu değildir. Tehcir, zaten bu insanların bir gün geri dönecekleri hesabı üzerine yapılmadığı için, malların ciddi bir envanteri bile tutulmamıştır. Nitekim, Alman Büyükelçiliği'nin, hiç değilse Katolik Ermenilerin evlerine geri dönmelerinin sağlanması konusundaki sürekli ricaları, Talat Paşa tarafından, *"bu mümkün değil çünkü mallarını oralarda bulamayacaklardır"*, gerekçesiyle reddediliyordu. (Büyükelçi Metternich'in 27 Aralık 1915 tarihli raporu.)

Aynı sorun Türklerin yanındaki kadın ve çocukların durumu için de geçerlidir. Tüm bir dönem boyunca, özellikle bir çok bölgede genç kız ve çocuklar zorla Müslümanlaştırılmışlar ya yetimhanelerde toplanmış ya da köylere dağıtılmışlardı. Bu konuda bölgelere yollanmış çok sayıda resmi yazı mevcuttur. ... Bölgelere yollanan resmi emirle kızların Müslümanlarla evlendirilmeleri istenmişti. (Konuya ilişkin yayımlanmış resmi belgelerden bazıları için Bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920)

Konuya ilişkin üç ayrıntılı rapor yazan İngiliz subay Webb'in 27 Şubat 1919'da da belirttiği gibi, *"kadınlardan birçoğu kendisiyle dört sene birlikte yaşamış oldukları kimselere bağlanmışlar; onları terk etmek isteseler bile nereye döneceklerini, akrabalarından kimlerin hayatta olduklarını bilmemektedirler."* Benzeri zorluklar çocuklar açısından da geçerlidir. Tüm bu pratik zorluklara elbette bir de siyasi ve idari zorluklar eklenmektedir. Calthorpe, Londra'ya, 13 Ocak 1919'da, *"Türk makamları iyi niyetlerini bildiren resmi teminatlarına rağmen sözde maskeledikleri faal bir obstrüksiyon siyaseti takip etmektedirler"*, diye rapor etmektedir.

Döneme ilişkin birçok anıdan biliyoruz ki, bu konuda ciddi hatalar, yanlışlar yapılmış, birçok çocuk sadece tahmine dayanılarak, bazen zorla Türklerin evlerinden alınmıştır. Türk çocuklarının evlerden zorla alınmaları, *"Ermenilerin haksız olduklarını"* ispatlayan önemli bir gösterge olarak, Türk kaynaklarında bolca dile getirilmiştir. Celal Bayar, *"karagözlü ve biraz esmer Türk çocukları için sokağa çıkmak adeta tehlikeli olmuştu"*, diye yazar.

Özellikle Yunanlıların İzmir'i işgali ve yaygın zulümlerde bulunmaları bu konudaki çalışmalarını durma noktasına getirir.

Bu çabaların niçin bir sonuç vermediği çok açıktır. Ermenilerin mallarına el koyarak yeni bir eşraf tabaka oluşmuştur. Bunlar Kırım ve yağma sayesinde zenginleşmişlerdir. Yağmaladıkları malları geri vermeyi ise düşünmemektedirler. Bölgelerden gelen raporlarda bu durum dile getirilir. ... Doğan Avcıoğlu'nun da belirttiği gibi, nerede millici hareket geliştirse orada, "Rum ve Ermeni mallarının geri verilmesi işlemleri ile Rum ve Ermeni olayları suçlularının cezalandırılmalarının durması bir rastlantı değildir. 1 Ekim 1919'da Amiral Webb, Curzon'a *"tehcir suçlularının Türk yurtseverliğinin simgesi haline geldiğini"* bildirirken bu gerçeği dile getiriyordu. (Aktaran Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*)

Nitekim ulusal hareketin güçlenir güçlenmez yaptığı işlerin başında, geri dönme ve malları iade konusunda İstanbul Hükümetlerinin aldıkları önlemleri iptal etmek gelecektir.

Sorun Lozan'da da gündemdedir. Türk Heyeti, Lozan Barış görüşmelerinde, kaybolan kadın ve çocukların aranmalarını ve el konmuş malların iade edilmesine ilişkin, anlaşmaya herhangi bir maddenin konmasına karşı sert tutum takınır. ... Rıza Nur, konuya, "geçmişte kalmış" bir mesele olarak yaklaşır ve böyle bir maddeyi kabul etmeyeceğini kesin olarak bildirir. Türk heyetinin kabul ettiği tek nokta, 30 Ekim 1918-20 Kasım 1922 tarihleri arasında yapılmış işlemlere itiraz etmemek olacaktır. (Konu azınlıkların korunmasına ilişkin taslağın 3. maddesidir. Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı*)

Doğrudan Ermeni Kırım suçlarını soruşturmak amacıyla Divan-ı Harb-i Örfilerin kurulması doğrultusundaki ilk girişim 14 Aralık 1918 tarihinde olur.

Mahkemeler, işgal güçlerinin Osmanlı bağımsızlığını ortadan kaldıracaklarından korkulduğu için kurulmaktadır.

16 Aralık 1918 tarihinde, Ermenileri göç ettirmeden sanık olanları yargılamak üzere ilk Divan-ı Harp kurulur. ... Boğazlayan Kaymakamı Kemal'in idamı ile sonuçlanan ilk davaya bu mahkemede 5 Şubat'ta başlanacaktır.

Mahkemeyi oluşturan 7 sivilden 3'ü Hristiyan'dır. Bunlardan bir tanesi hakim olarak görev yapmaktadır. Fakat bu Harp Divanı'ndan sık sık istifalar olacak, sürekli yeni atamalar yapılacaktır. Sivil ve Hristiyan üyelerin görevlerine 8 Mart'ta yapılacak değişikliklerle son verilecektir.

Damat Ferit Paşa'nın istifası ile işbaşına gelen Tefik Paşa kabinesi, verilen idam cezalarına duyulan yoğun tepkiler nedeniyle, özellikle bu cezaların verildiği Birinci Divan-ı Harb'e ilişkin bir takım yeni düzenlemeler daha getirir ve bu mahkemenin, daha önce vermiş olduğu kararlara temyiz yolunu açar.

Ekleme gerekir ki, Birinci Divan-ı Harp sadece Ermeni tehciri davalarına bakmamıştır. Özellikle 1920 yılı ortaları ile (16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali ve Damat Ferit'in yeniden sadrazam olmasıyla birlikte) özellikle Kuva-yı Milliye Hareketi'ne ve Ankara Hükümeti'ne karşı da faaliyet göstermiştir.

Yüksek görevlilerin tutuklanmaları 14 Ocak'ta başlar. 21 Ocak'a kadar iki eski Sivas Valisi, Musul, Bursa Valileri, Diyarbakir Mebusları Feyzi ve Zülfü Beyler tutuklanırlar. Ocak sonunda

Bekir Ağa Bölüğü'ne konan önemli tutuklu sayısı 40 kişi kadardır. İkinci derecedeki tutukluların sayısı ise belli değildir. Bu arada ilk firar olayı da meydana gelir. 25 Ocak tarihinde eski Diyarbakır Valisi Reşit Bey hapishaneden kaçır, 6 Şubat'ta yakalanacağını anlaması üzerine ise intihar eder. ("Dr. Reşit'in İntiharı", Yakın Tarihimiz)

Diğer suçlarla ilgili belgeler Türkiye'deki İngiliz Yüksek Komiserliği'nde ve İngiliz Başkomutanlığı'nda toplanır. Yüksek Komiserliğe bağlı bir komisyon özel olarak bu işle görevlendirilir. (Ermeni-Rum Şubesi).

Amiral Calthorpe, 1.8.1919 tarihli raporunda şubenin çalışmaları ile ilgili şu bilgileri verir: "Ermeni-Rum Şubesi'nin iki kart indeksi vardır: a) zulme katıldıklarına ilişkin güçlü kuşkuların bulunduğu 6 bin 700 kişinin adını içeren indeks ... b) ilgili kişilerin adlarıyla birlikte 'zulmün' işlendiği yer adlarının listesi. Herhangi bir kişi veya olayı hakkında bilgiye, çok kısa sürede ulaşmak mümkündür, Her sürgünün bir dosyası vardır, fakat bu olayların yarısı hakkında, suçlayıcı hiçbir 'kanıt' bulunmadığı için, şubece tutuklama önerilmemiştir. Bütün bilgiler neredeyse 'Bureau d' Information Armenienle' veya kendileri şikayetçi olarak ,Yüksek Komiserliğe gelen taşralı Ermenilerce sağlanmıştır. Çok az örnekte şube, mahkemeye sunulabilecek kanıta sahiptir. Bütün yapabileceğimiz, kanıtların elde edilebileceği kaynakları belirtmek olabilir. Şube, bildirilenler dışında, herhangi bir bilgi kaynağıyla doğrudan veya dolaylı ilişki içinde olmamıştır ... Ermeni-Rum Şubesi'nin bir diğer görevi de ... gibi, kaçırılmış Ermeni kadın, kız ve çocuklarının izini bulmaktır.

"Kara listelerin hazırlanmasında temel alınan suç unsurları I. Dünya Savaşı ile de sınırlı tutulmaz. Örneğin 1913 yılında İttihat ve Terakki Partisi'nin askeri darbesi de suç sayılarak buna göre kara listeler hazırlanır. Bu listeler belli dönemlerde hükümete verilerek tutuklamaların yapılması sağlanıyordu. Bilal Şimşir, İngilizlerin 23 Ocak-20 Nisan 1919 arasındaki üç aylık dönemde, "23 Ocak-14 Mart arasında 100 kişi; 15 Mart-7 Nisan 1919 arasında 61 kişi; 8-9 Nisan 1919'da 18 kişi; 10-20 Nisan 1919 arasında 44 kişi olmak üzere" toplam 223 kişinin tutuklanması için listeler hazırlayıp Türk makamlarına vermiş olduklarını aktarır.

Birçok tutuklamanın doğrudan İngilizlerin girişimi ile olduğunu Sadrazam Tefik Paşa da açıkça itiraf eder. ... Baskı sonucu tutuklamaları yapmak zorunda kalan Paşa bunun tutuklanacak insanlar için daha hayırlı olduğuna inanmaktadır. Çünkü, İngilizlerin her halükarda tutuklayıp cezalandıracağı bu kişiler, eğer Hükümet'çe yargılanırlarsa beraat edebileceklerdir. Aksi durumda, "*bilmuhakeme beraat edecek olanlar dahi ceza görmüş olacaklar(dır).*" Böylece Paşa tutuklamaların aslında suçlananları korumak için alınmış bir önlem olarak düşünmektedir.

İstenen suçlu zanlılarını İngilizlere teslim etmeyi reddeden hükümet mecburen tutuklamaları kendisi yapmak zorunda kalmaktadır. Fakat, tutuklanması istenen insanlara ve evleri aranacak bazı kişilere önceden haber vererek kendisini affettirme yoluna gider.

Ocak sonundaki göz altına almalarla birlikte Bekir Ağa Koğuşu'na konan tutukluların sayısı 100 dolayındadır.

5 Şubat 1919'da başlayan Yozgat davası Nisan ayında sonuçlanır ve Boğazlayan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey idam cezasına çarptırılır. ... 10 Nisan 1919'da Kemal, Beyazıt

Meydanı'nda idam edilir. ... Tepki gerçekten çok büyük olur. Ertesi gün yapılan cenaze töreni anti emperyalist bir ulusal gösteriye dönüşür.

Kemal'in, "haklı davanın ilk şehidi" ilan edilmesi, hem hükümeti hem de İngilizleri ürkütür.

Kırım suçlularını yargılamayı derinden etkileyen bir başka olay daha olur. İzmir 15 Mayıs'ta Yunanlılarca işgal edilir. İşgal, beklenen bir gelişme olmasına rağmen büyük bir şok etkisi yapar. Sadrazam Damat Ferit istifa eder. İşgalin, Türklere yönelik bir katliama dönüşmesi tepkiyi daha da artırır.

Gerek serbest bırakmalar gerekse mitinglerden İngilizler telaşa kapılırlar. Hükümetin kendilerine tutukluları Malta'ya göndermek için başvurmuş olması bu konuda atılacak adımları kolaylaştırmıştır. 28 Mayıs 1919'da, 67 tutuklu İngilizler tarafından Bekirağa koğuşundan çıkarılırlar. Çoğu eski bakanlardan oluşan 12 kişi Mondros'a, geri kalanlar da Malta'ya götürülürler. Bakanlar da daha sonra Malta'ya nakledilirler. ... 3 Temmuz 1919'da gerek İttihatçı yöneticileri gerekse kabine üyeleri hakkındaki davalar verilen bir dizi idam cezası ile sona erer.

3. 1920 İstanbul Parlamentosu ve Kırım

Ekim 1919'da Ali Rıza Paşa kabinesi ile Ulusal Hareket arasında yapılan bir dizi görüşme sonucu sonbaharda seçimler yapılır ve yeni meclis 12 Ocak 1920'de faaliyete geçer. Seçilen milletvekillerinin tamamına yakını Erzurum ve Sivas kongreleri sonrası, Sivas'ta kurulan, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adaylarıydı.

Meclis'teki milliyetçi hava oldukça güçlüdür. ... Daha aradan bir yıl bile geçmeden, değil Ermeni Kırımı üzerine tartışmak, savaşta yenilmiş olunduğu bile kabul edilmemektedir.

Kırım suçlularının yargılanması tartışmasından, bu suçluları yargıladığı için Damat Ferit'in yargılanmasının istenmesi bir yıl içinde nelerin değiştiğini ve Anadolu hareketinin tutumunun ne olacağını göstermesi bakımından son derece anlamlıdır.

Damat Ferit'in istifasıyla birlikte İstanbul ve Anadolu'da ulusal hareketin kazandığı yeni mevziler müttefik güçlerin Türkiye üzerindeki planlarını gerçekleştirme olanağını zora sokuyordu. ... Lloyd George, "Eğer Kırım'la ilgili bilgiler doğruysa, Türk Hükümeti'nden hesap sorulmalı", fikrindeydi. "Türkleri uyarmak yeterli değil. Bunu defalarca yaptık ... düzeni tekrar kurulmadan müttefiklerin Barış Antlaşması hükümlerinde ısrar etmesinin hiçbir anlamı yok. .. Artık etkili önlemler almanın ve ciddi işler yapmanın zamanı gelmiştir." İngiliz Genelkurmay'ının itirazlarına rağmen İstanbul'un işgal edilmesi kararı alınır.

İstanbul'un işgal edileceğini İtalyanlar, İstanbul'da Ulusal Hareket'in temsilcisi durumunda olan Rauf Orbay'a bildirirler. İşgal 16 Mart 1920 günü yapılır. Ve başta Rauf Orbay ve Kara Vasıf olmak üzere, Ulusal Hareket'in İstanbul'da önde gelen isimleri tutuklanmaya başlanır. Artık hedefler arasına sadece savaş ve Kırım suçluları değil, Ankara'nın temsilcileri de dahil edilmişlerdir.

Ankara'nın bu tutuklamalara tepkisi sert olur. Gelişmelerin bu yönde olacağını tahmin eden M. Kemal, 22 Ocak 1920'de "ecnebilerin, İstanbul'da tecavüzatı arttırarak nazır veya

meh'uslardan bazılarının tevkifine başlamaları ihtimaline binaen, bilmukabele, Anadolu'da bulunan ecnebi zabitlerinin tevkif edilmesine" karar verir. ... Bundan böyle Ermeni Kırım suçlarının soruşturulması konusunda İngiltere Ankara'yı da hesaba katmak zorundadır. Ankara, elindeki İngiliz tutsakları Malta'dakilere karşı koz olarak kullanacak ve bu sayede onların serbest bırakılmalarını sağlayacaktır.

IV - TÜRK ULUSAL HAREKETİNİN KIRIM KONUSUNDAKİ TUTUMU

Ulusal Hareket'in Ermeni Kırımı konusunda tek bir tavrından söz etmek zordur. Bunun en önemli nedeni, Ulusal Hareket'in bu soruna, "Misak-ı Milli" meselesinin bir yan unsuru olarak yaklaşmış olmasıdır. Kırım, çok boyutlu sorunlar yumağı içerisinde alt bir sorun durumundadır. Kırım konusundaki tutumu belirleyen önemli bir nokta da Anadolu Hareketi'nin ağırlıklı olarak İttihatçılar tarafından örgütlenmiş olması gerçeğiydi. Ulusal Hareket sürekli olarak İttihatçı olmak ile suçlanmış ve hareket kendisini bu suçlamaya karşı özel olarak savunmak ihtiyacını duymuştur.

1. Ulusal Hareket ve İttihat ve Terakki

Anadolu hareketi savaş sırasında yaşanmış Kırım başta olmak üzere, çeşitli nedenlerle İttihatçılıkla bir ilişkisinin olmadığını savunuyordu. Bu nedenle İttihatçılıkla arasına mesafe koymaya son derece büyük bir özen gösteriyordu. Fakat, İttihatçı olunmadığı konusunda ne kadar yemin edilirse edilsin, ortada bir gerçek vardı ki, başta M. Kemal olmak üzere hareketin kadrolarının önemli bir çoğunluğu İttihat ve Terakki üyesydiler. Harekette yer alan ve önemli rol oynayanların İttihatçı olduklarını saklamayı ve ittihat ve Terakki ile araya mesafe koymayı sadece dış politika nedeniyle bir zorunluluk olarak kavıyorlardı.

Şüphesiz M. Kemal hareketi ile eski İttihatçı yöneticiler arasında giderek kendisini açık olarak hissettirecek görüş ayrılıkları vardı. Ulusal Hareket bir nevi İttihatçılıkla hesaplaşma biçiminde de yaşanmıştır. Bu görüş ayrılıklarının başında, M. Kemal'in çokuluslu bir imparatorluk fikrini reddetmesi ve Türklerin çoğunlukta yaşadığı bölgelerle sınırlı bir Türk devleti fikrini savunması gelir. Açıktan Türk milliyetçiliği savunuculuğu yapan M. Kemal, başta kendisinin de katıldığı 1911 Libya savaşı da dahil olmak üzere, Arap vilayetlerinin İmparatorluktan kopmasının engellenmesi için verilen mücadeleleri anlamsız bulmaktadır. Ona göre "*Meşrutiyet köhneleşmiş ve insicamını kaybetmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun gövdesi üzerine değil aksine Türk çoğunluğunun yaşadığı kısım üzerinde oturtulmalı ... bir Türk devleti kur(ul)malıdır.*" (Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*)

Ama önemli olan şudur ki, arada ortaya çıkacak tüm görüş ayrılıklarına rağmen, hepsi birbirlerini çok iyi tanıyan insanlardı ve bir çoğu her şeyden önce arkadaş idiler. ... M. Kemal Bekirağa Bölüğü'ndeki arkadaşlarını, İstanbul'dan ayrılmadan önce defalarca ziyaret eder.

Aynı hareketin insanları olmanın ve yakın arkadaşlıkların Ermeni Kırımı ve Kurtuluş Savaşı ilişkisi açısından da büyük bir önemi vardır. ... Kırım'a doğrudan katılmış bazı ittihatçı kadrolar Anadolu hareketinin içinde de yer alacaklardır. M. Kemal, Kırım politikasını yanlış bulup eleştiriyor ve suçluyorsa da, hareketin esas olarak bu kadrolar üzerine oturduğunu biliyordu.

a. Ulusal Hareketi İttihat ve Terakki Örgütleyor

Türk tarih yazımında, genellikle İttihat ve Terakki Partisi'nin Anadolu hareketi içindeki rolü küçümsenir. Özellikle 1926'da M. Kemal tarafından yapılan ittihatçı temizlikten sonra, bağımsız

Türk devleti kurma eylemi ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiler daha da bilinçli olarak kopartılmış ve Anadolu'daki harekete, İttihat ve Terakki'den tamamiyle bağımsız bir karakter vermek için çaba harcanmıştır. Genel olarak işlenen, İttihatçıların ve Anadolu hareketi milliyetçilerinin bütünüyle iki farklı grup olduğu tezidir. İttihatçılar harekette etkin rol oynayan değil, kullanılan insan malzemeleri olarak değerlendirilirler. Oysa, Anadolu'da bir direniş hareketinin önemli ölçüde itttihatçılar tarafından yıllar öncesi, hatta I. Dünya Savaşı'nın başladığı dönemlerde planlanmış olduğunu yukarıda aktarmış bulunuyoruz. 1918 yılında yenilginin belli olması ile birlikte bu planlar yeniden uygulamaya sokulmuştur.

Savaşın bitiminden önce, Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Anadolu'nun birçok yerinde, gizli depolara silahlar saklanır. Silah bırakılması ile birlikte de yoğun örgütlenme faaliyetleri başlar. ... Nitekim hızla örgütlenen Müdafaa-i Hukuk dernekleri bu çabaların bir ürünüdür. Yani, Türk Ulusal Hareketi esas olarak İttihatçı gelenek üzerine oturmuştur. Hareketin taşıyın unsurları olarak oluşan Kuva-yı Milliye Birlikleri ve dernekler bu geleneğin devamı olarak oluşturulmuşlardır.

İttihatçı önderler, Dünya Savaşı'nın yenilgi ile sonuçlanacağını belli olması ile birlikte Anadolu sahinında bu tür birlik ve derneklerin örgütlenmesi işi ile doğrudan ilgilenmişlerdir. Onlar, en iyimser bir tahminle, Wilson Prensipleri ışığında bir barış antlaşması ümit ediyorlardı. Wilson Prensiplerinin en temel ilkesi, "*kendi kaderini tayin hakkı*" idi. Bu ilkeye dayanarak eğer Anadolu'nun birçok yerinde Türk çoğunluğunun yaşadığı kanıtlanabilirse bir parçalanmanın önüne geçilebilirdi. ... İlk kurulan Müdafaa-i Hukuk dernekleri doğrudan Talat Paşa'nın ve İttihat ve Terakki merkezinin girişimleri ile kuruldu. Bunlardan önemli bazıları şunlardır:

- i) Trakya Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi,
- ii) Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti,
- iii) İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniyye Cemiyeti.

b. İttihatçı Önderler Kaçtıktan Sonra Geride Kalanlar Örgütlenmeyi Sürdürüyor

İttihatçı önderler yurtdışına kaçtıktan sonra gende kalanlar ulusal direnişin örgütlenmesi işini doğrudan üstlenirler.

Yıllar öncesine dayanan bu hazırlıklar sayesinde ki itttihatçı faaliyet kısa sürede tüm Anadolu'ya yayılmıştır. M. Kemal'i arayıp bulan ve hareketin başına geçmesi için ikna edenler gene bu İttihatçılardır.

İttihatçıların elinde birçok sosyal, kültürel, mesleki amaçlarla faaliyet gösteren örgütler vardır. Bu örgütler millici hareketin örgütlenmesinde doğrudan katkıda bulunmuşlardır. Bunlardan örneğin, Hilal-i Ahmer, Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti, Türk Ocağı gibi kuruluşlar, İstanbul'da kurulan ve Ulusal Hareket'in örgütlenmesinin başlangıç döneminde önemli bir rol oynayan Milli Kongre'nin kurucusu olmuşlardır.

Milli Kongre 63 siyasal, sosyal, kültürel ve mesleki örgütü bünyesinde toplamış bir cephe örgütü mahiyetindedir. Anadolu hareketine bağlıdır. 1919 seçimleri sırasında, tanınmış itttihatçı adayların seçilmesine çalıştığı için, Ankara ile arada belli bir gerginlik olmuş, Ankara, Amasya Protokolü'ndeki yetkilerini kullanarak, örgütün faaliyetlerine müdahale etmiştir.

Anadolu'da ulusal direnişini örgütlemeye en etkin kuruluşlardan bir tanesi Karakol'dur. Örgüt gizlidir ve İttihat ve Terakki'nin devamı olarak doğrudan Talat ve Enver Paşa'ların direktifi ile kurulmuştur.

İttihat ve Terakki'yi devam ettirmek amacıyla oluşturulan örgütün kuruluşu bütünlüklü bir planın parçasıdır. Yine aynı tarihlerde, Teşkilat-ı Mahsusa'nın da ismi değiştirilir ve "Umumi İslam Alemi ihtilal Komitesi" haline sokulur. M. Kemal, Karakol örgütünün "*Galip devletlerin nazarından İttihat ve Terakkinin faaliyetlerini gizlemek için bulunmuş "bir usul"*" olduğunu söyler. ... Örgütün kuruluşundaki en önemli amaç, Ermeni Kırımı nedeniyle aranan üyelerini korumaktır. (Mesut Aydın, *Milli Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*)

Karakol örgütü, gerek Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin gerekse Kuva-yı Milliye birliklerinin oluşmasında başrolü oynamıştır. Birçok bölgede bu dernekler doğrudan Karakol örgütü üyelerince kurulmuştur. Ermeni Kırımı'na katıldığı için aranan ve durumu tehlikede olan ittihatçıları Anadolu'ya aktaran Karakol örgütü, Anadolu direnişine geniş kadro sağlayan bir kuruluş durumundadır. Örgüt bir nevi, Ermeni Kırımı ile Anadolu direnişisi arasındaki bağın simgesi gibidir. "*Bu cemiyet, kendisinden sonra kurulan vatani bütün ihtilal cemiyetlerine, isimlerine, teşkilatlarına dokunmadan, yardım cemiyeti olarak onlara hemen koşmuş, o cemiyetlere yardım ederek faydalı olmaya çalışmıştır.*" (Hasan Ilgaz, "*Milli Mücadele'de Varlığı Gizli Kalan Bir Cemiyet: KARAKOL Cemiyeti*")

Örgütle ilişkisi olan insanlara bir bakmak bile bu örgütün Anadolu hareketinde son derece belirgin bir rolü olduğunu bize gösterir. Kazım Orbay, Kazım Karabekir Paşa bu örgüte üyedirler. Ankara Hükümeti'nin ilk Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, M. Kemal'den sonra Anadolu Hareketi'nin ikinci ismi sayılan Rauf Orbay, İstiklal Mahkemesi Başkanı Ali Çetinkaya'da örgüt üyeleri arasındadır.

Birçok anıda, Anadolu'daki hareketin başına geçmesi için M. Kemal'i ikna edenin Karakol örgütü olduğu aktarılır. ... M. Kemal, Karakol örgütüne, Enver Paşa'nın denetiminde olduğu için kuşkuyla bakmaktadır. Bu nedenle kendisine yapılan teklife açıktan "evet" demez, fakat buna rağmen, Karakol'dan, kendisinin İttihatçı olmadığı yolunda, hükümet çevrelerinde propagandasının yapılmasını ve dönemin Harbiye Nazırı Şakir Paşa'nın ikna edilmesini ister. ... Bu ön kulisler M. Kemal'in Anadolu'ya yollanmasının önkoşullarını oluşturmuştur.

Çavuşoğlu anılarında, M. Kemal'in liderliği kabul etmek için bazı isteklerde bulunduğunu aktarır. Teşkilat için para ve mutlaka Anadolu'daki ordu kumandanlarının üstünde bir mevki ve yetkiye sahip olmak bu isteklerin başında geliyordu. ... Fakat M. Kemal bu örgütü hiç bilmiyormuş gibi davranır. Nutuk'ta örgütün varlığından ilk defa Erzurum Kongresi sırasında haberdar olduğunu söyler ki bu doğru değildir. ... Nitekim M. Kemal, İstanbul'dan ayrılmadan önce, Kara Kemal ve Kara Vasıf ile çok sık görüşmeler yapmış hatta Rauf Orbay'ın iddiasına göre, Sadrazam Tefik Paşa'nın kaçırılması gibi birtakım eylemleri dahi beraberce planlamıştır. (Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni*)

Örgütün direktifleri hala Enver ve Talat'tan alıyor olmasının yanı sıra, Mustafa Kemal, ittihatçı görünmenin Anadolu hareketi için faydadana çok zarar getireceğini biliyordu. Savaş ve Kırım suçlusu bir hareketin devamı olmak veya hala onun önderleri tarafından yönetilmek M.

Kemal'in kabul edeceği bir şey değildi. Bu nedenle, yaptığı öneri, bu örgütü kapatmak ve bütünüyle Anadolu hareketine bağlı çalışmasını istemek olmuştur.

M. Kemal'in değil sıradan, önder ittihatçı kadrolarla da beraber çalışmaya hiçbir itirazı yoktur. Tek itiraz noktası, Karakol örgütünün kontrolünün kendi dışında olmasıdır. ... İttihatçı önderlerle M. Kemal'in hesaplaşması Cumhuriyet sonrasıdır, bu dönemde esas olan ittifaktır. Fakat buna rağmen, Kurtuluş Savaşı boyunca da, aralarında iktidar kavgası eksik olmamıştır.

M. Kemal, İstanbul'a istediği subayların listesini yolluyordu. Karakol örgütü Harbiye Nezareti Personel Dairesi ile ilişkiye geçiyor ve ilgili subayların Anadolu'ya atanmalarını sağlıyordu.

M. Kemal, kendisinin ve çevresindeki ekibin siyasi geçmişi ne olursa olsun, İttihat ve Terakki'nin geçmişte işlemiş olduğu suçlar nedeniyle, bu hareketle araya mesafe koyması gerektiğini biliyordu. 1919 sonrası süreç, bu nedenle bir anlamda İttihat ve Terakki ile hesaplaşma süreci olarak da yaşanmıştır. Fakat bu iki farklı hareketin hesaplaşması değil, esas olarak aynı hareketin iç hesaplaşması biçimindedir. ... Hesaplaşma özellikle İttihat ve Terakki yöneticileri ve onların öncelikle savaş sırasında izledikleri politikalar konusunda olmuştur. İttihat ve Terakki'nin, Panturanist, Panislamist politikaları eleştirilerin merkezini oluşturmuştur.

M. Kemal, İttihatçı önderlerin cezalandırılmalarını isterken bile, parti üyeleri ile sorumluları arasında bir ayırım yapılması gerektiği üzerinde ısrarla durur.

İttihat ve Terakki hareketinin genel çizgisi savunulmakla birlikte, M. Kemal'e göre, Anadolu hareketine yönelik ittihatçı suçlamaları asılsızdır.

İttihatçılık suçlamasından kurtulmak amacıyla kongre üyeleri, ilk gün, 4 Eylül 1919'da şu yemini etmişlerdir: *"Saadet ve selamet-i vatandan başka hiçbir maksad-ı şahsi ta'kib etmeyeceğime, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ihyasına çalışmayacağıma, mevcut fırak-ı siyasiyyeden hiçbirinin emel-i siyasisine hadim olmayacağıma v'allahi billahi."*

Bu yeminlerin siyasal olarak ne kadar anlamı olduğu önemli bir tartışma konusudur. Çünkü dönemin havası budur. Savaşın ve yenilginin sorumlusu olmak, Ermeni Kırımı suçlamaları nedeniyle İttihatçı olduğu kesin olarak bilinen örgütler bile İttihat ve Terakki ile alakalarının olmadığı hususunda yemin etmektedirler. ... Bu tür yeminlerin kuşkuyla karşılanması gerektiği yolundaki eleştiriler fazla haksız sayılmaz. Nitekim Sivas'ta, bu tür bir yemin etmeyi reddeden eski bir İttihatçıya arkadaşları yeminin, *"nihayet bir formaliteden ibaret"* olduğunu söylerler. (Mazhar Müfit Kansu)

Mustafa Kemal esas olarak, İttihat ve Terakki'nin yayılmacı ve emperyalist politikalarını eleştirir. ... *"Kendi toprağı himmet ve itinaya muhtaç iken, bu milletin gözlerini başka noktalara tevcih etmeye çalışan bir siyaset tabii bir siyaset değildi. Binaenaleyh iflasa mahkum idi."*

M. Kemal birçok vesile ile İttihat ve Terakki'nin Panturanist ve Panislamist politikalarını açıktan eleştirir. ... Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin amaçlarını Harbord'a bildirmek amacıyla yazdığı muhtıradaki Turanizmi, *"tehlikeli bir kavram"* olarak tanımlar. ... 4 Mart 1920'de, ulusal hareketten yana olan İstanbul basınına, uyulması gereken esaslar tavsiye edilirken, *"İslam alemi ile ilgili yayınlarda Turancılık ve Panislamizm propagandası yapmamak,*

Asya'daki hareketleri bağımsızlık hareketleri olarak duyurmak" gerektiğini belirtir. (Aktaran, Sina Akşin)

1 Aralık 1921'de yaptığı bir konuşmada, Panislamizm'den ne anladığını şöyle tanımlar: "elbette dünya yüzünde var olan bütün dindaşlarımızın, mesut ve refah içinde olmasını isteriz, ama bu kadar. Onun ötesinde, bu toplumun büyük bir imparatorluk, maddi bir imparatorluk halinde, bir noktadan idaresini düşünüyorsak bu bir hayaldir! Bilime, mantığa, fenne aykırı bir şeydir. ... Biz Panislamizm yapmadık. Belki 'yapıyoruz, yapacağız' dedik. Düşmanlar da, 'yaptırmamak için bir an evvel öldürelim!' dediler. Panturanizm yapmadık! 'Yaparız, yapıyoruz' dedik, 'yapacağız' dedik ve yine 'öldürelim dediler!... Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız mevhumlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın adedini ve üzerimize olan tazyikatı tezyid etmekten ise hadd-i tabiiye, haddi meşrua rücu edelim. Haddimizi bilelim."

1927 yılında okuduğu Nutuk'ta da Anadolu hareketinin hedeflerini tanımlarken aynı sözleri tekrar eder.

Özellikle İngiliz arşiv belgeleri arasında Anadolu hareketinin yoğun Panislamist bir politika takip ettiğine, bu doğrultuda örgütler kurduğuna ve İslam ülkelerinde gizli faaliyetlerde bulunduğu ilişkin bolca bilgi bulunmaktadır. M. Kemal de, 24 Nisan 1920'de Meclis gizli oturumunda yaptığı konuşmada, gerçekten de bu tür faaliyetlere girildiğini söyler. ... Ve "haricen ifade etmemekle beraber hakikatte bu nokta-i istinadı aramaktan geri durulmamıştır."

Fakat altı çizilmesi gereken nokta, İslam alemi ile girilen bu ilişkilerde, Panislamist veya Panturanist ideolojik tercihlerin fazla belirleyici olmadığıdır. Amaç, İslam veya Türk aleminin birliği değildir. Daha çok bir ulusal hareketin kendisine dış destek aramak çerçevesinde kurulmuş siyasal ilişkiler söz konusudur.

2. Ulusal Hareket Bir Sürecin Son Halkasıdır

1918 sonrası yaşananlar, 1913'le birlikte içine girilen ve ağırlıkla Müslüman-Hristiyan çatışması ekseninde gelişerek Hristiyanların sürülmeleri veya katledilmeleri ile sonuçlanan olayların devamı niteliğindedir. Bu nedenle Ulusal Hareketi belirleyen ana noktanın, Müslüman-Hristiyan çatışması olduğunu söylersek abartmış olmayız.

a. Ulusal Hareket Ermeni ve Rum Tehlikesine Karşı Örgütlenir

Türk direniş hareketinin başlaması ve gelişmesi öncelikle "Ermeni ve Rum tehlikesi" nedeniyle. Anadolu'da kurulan ilk direniş örgütleri esas olarak, Osmanlı Devleti'nde geride kalan toprakların, Yunan ve Ermenilere verilmesi tehlikesine karşı çıkmak, buna engel olmak için kurulmuşlardır.

Wilson ilkeleri temelinde, bölgelerinin Osmanlı Devleti sınırları içinde kalmasını sağlamak amacıyla kurulan bu dernekler, esas olarak İmparatorluğun gayrimüslim topluluklarını (Ermeni ve Rumları) rakipleri olarak görüyorlardı ve onlara karşı mücadele etmek amacıyla kurulmuşlardı. Derneklerin kongre kararlarında veya tüzüklerinde bu durum açıkça ifade edilmiştir.

Mustafa Kemal'de, Anadolu hareketinin başına geçmek için resmi görevinden istifa ederken İstanbul'a yazdığı telde, "*Mübarek vatani ve milleti, parçalamak tehlikesinden kurtarmak, Yunan ve Ermeni amaline kurban etmemek için açılan milli mücadele uğrunda milletle beraber serbest surette çalışmak*", amacıyla istifa ettiğini söyler.

b. Ulusal Hareket Ne Kadar Anti emperyalistti?

Anadolu hareketinin esas olarak Yunan ve Ermenilere karşı örgütlenmiş olduğu gerçeği, Türkiye'de zamanla arka plana itilmiş ve hareketin esas olarak Batılı güçlere (emperyalizme) karşı örgütlendiği ileri sürülmüştür. Oysa oluşturulan derneklerin esas olarak Müttefik güçleri "ikna etmek" temelinde örgütlenmiş oldukları gerçeğinin yanı sıra, faaliyetlerinde, Müttefik güçlere karşı olmak gibi bir amaç gütmedikleri de, birçok defa dile getirilmiştir. ... Emperyalizme karşı olmak, son derece dolaylı bir tutumdur. Bu durumu ortaya çıkaran ana neden ise, Müttefik güçlerin, Türkleri Emeni Kırımı nedeniyle cezalandırma söylemi altında Anadolu'yu Rum, Ermeni ve Türkler arasında, Türkleri son derece zayıf düşürecek bir tarzda paylaşmak arzularıydı. Bu onların bölgeye ilişkin sömürgeci hedefleri ile de çakışıyordu. Türk ulusal hareketinin anti emperyalist bir tavrından söz edilebilse bile bu, Müttefiklerin sert tutumu nedeniyle ve Türklerin istemediği bir durum olarak ortaya çıkmıştır.

M. Kemal, Nutuk'ta Kurtuluş Savaşı'nda, "*İtilaf Devletlerine karşı vaz-ı husumet*" tavrı takınmamak; "*İngiltere, Fransa, İtalya gibi düveli muazzamayı gücendirmemek*" hususunda son derece dikkatli davrandıklarını söyler. Savaş boyunca bu doğrultuda bolca açıklamalar yapar ve garantiler verir. İttifak güçlerinin temsilcileri ile yapılan çeşitli görüşmelerde, bu ülkelere, Türkiye'nin mandaterliğini üzerlerine almalarını teklif eder. Sivas Kongresi'ne katılan Amerikalı gazeteci Browne'ye, Amerika'nın mandayı kabul etmesi halinde, Sivas Kongresi'nin mandayı karara bağlayacağını söyler. (Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında)*). Benzeri düşünceleri Amerikan Delegeşi Başkanı General Harbord'a da bildirir. Harbord M. Kemal'in kendisine, "*hulasa olarak maksat, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü, tarafsız bir büyük devlet ve hepsine tercihan Amerika devletinin müzaheretini allında muhafaza etmek olduğunu*" söyler. (Rauf Orbay'ın *Hatıraları, Yakın Tarihimiz*)

Aynı düşünceleri, 5/6 Aralık 1919'da Sivas'ta kendisini ziyarete gelen, Fransa'nın Ermenistan ve Suriye Yüksek Komiserliği görevini yapan Georges Picot'a da tekrar eder: "*Bu görüşmelerde Kemal bütün Anadolu'da Fransa'nın ekonomik mandasını kabul etmeye istekli olduğunu ifade etti. Ayrıca daha önce Harbord Komisyonu'na ifade ettiği görüşlerini tekrarlayarak, mümkün olursa Amerikan yardımını almaya da hazır olduğunu belirtti.*" (P. Helmreich, *From Paris to Sevres*) Sivas Kongresi'nde de en yoğun tartışılan konuların başında manda meselesi gelmiştir. Sonuçta, Kongre, Amerika Birleşik Devletleri'ne manda meselesini görüşmek amacıyla bir heyet gönderilmesi ricasıyla resmen başvuruda bulunma kararı alır.

Sadece Batılı ülkeler nezdinde takınılması zorunlu görülen diplomatik bir tutum değildir bu. Anadolu'da kurulan Redd-i İlhak ve Müdafaa-i Hukuk derneklerinde de Müttefik güçlerine karşı bir tavır söz konusu değildir. Aksine, İngiliz ve Fransız işgal güçleri geldikleri yerlerde sevgi gösterileri ile karşılaşırlar. Çukurova'yı işgal eden Fransız birliğinden bir subayın hatıra defterinde şu satırlar yer alır: "*25 Haziran 1919 Mersin'e (Kilikya) çıktık. Halk üzerinde çok iyi etki bırakıyoruz. Bizi krallar gibi karşılıyor ve bayrağımızla askerlerimizin geçitleri üzerine zafer takları yapıyorlar .. 29 Haziran: Adana'ya varışımız. Burada Mersin'dekinden daha iyi karşılandık. Halk*

bize serinletici içecek şeyler dağıtıyor... Yine zafer takları altından geçiyoruz ... yolumuz üzerine çiçekler atıyorlar." (Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*)

Hatta bazı bölgelerde özel heyetler oluşturulmuş ve şehirlerinin işgal edilmesi ricasıyla Müttefik güçlere başvurulmuştur. Isparta, Bayındır, Tire, Ödemiş verilebilecek örneklerden sadece bazılarıdır. Isparta'da, Yunan işgalinden ve işlenen cinayetlerden korkan yöre halkı, Milli Kuvvetlerin de bunlardan pek farklı olmadığı inancıyla oluşturdukları bir heyetle İtalyanlara başvurmuşlar ve Isparta'nın işgalini sağlamışlardır. Bölge halkı huzur ve güvenin ancak bu yolla elde edileceğine inanıyordu.

Kurtuluş Savaşı sırasında doğrudan Müttefik güçlere karşı tek savaş, Antep, Urfa, Maraş bölgesinde Fransızlara karşı verilmiştir. Bunun en önemli nedeni Fransızların, 1916'dan itibaren, gönüllü Ermenilerden oluşan birlikler kurmuş olmalarıydı. Şikayet konusu olan Fransızların kendileri değil, onların Ermenileri koruyor olmasıdır. Nitekim bölgenin İngiliz işgali altında, kaldığı 1919 sonlarına kadar herhangi bir şikayet yoktur. İşgal edilen şehir ahalisinin önde gelenlerinden hiçbirisi Erzurum veya Sivas kongresine katılma gereği dahi duymazlar.

Batı Anadolu halkını harekete geçiren şey İzmir'in işgali değil, işgalin Yunanlılarca yapılmış olmasıdır. Bu büyük bir hakaret olarak telakki edilir ve ... İşgalin İngilizler tarafından yapılması istenir.

Yunan işgaline karşı silahlı mücadele kararları alınırken Müttefik güçlere karşı en küçük bir düşmanlık gösterisinde bulunulmaz. Aksine onlara sevgi gösterilerinde bulunmaya, dostluklarını kazanmaya çalışmaya devam edilir.

Bölgede görevli olarak bulunan İngiliz subaylara da son derece sıcak davranılır. Onlara, *"İngiliz işgaline kayıtsız şartsız rıza gösteririz"* denir. (Celal Bayar) ... 16 Eylül 1919'da toplanan 2. Balıkesir Kongresi'ne, Fransız yüzbaşı Mösyö Leksa da katılır; yaptığı kısa bir konuşma ile kongreye teşekkürlerini ve milli harekete karşı duyduğu takdircarlığı bildirir. (Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*)

Yabancı görevlilerden anlayış ve ilgi beklemek, onların Türklerin dertlerine çare olacaklarına inanç, dönemin oldukça yaygın bir ruh halidir. *"O sıra, Yunanlılar müstesna, yabancı bir devlet memuru görüldü mü, hemen herkes ona uğradığı haksızlığı anlatmaktan, derdini duyurmaktan fayda umuyordu. ... Halk, böyle bir ruh hali içine düşmüştü."* (Celal Bayar) Özetle, esas olarak Türklerden uzak duran Müttefik güçlerdir. Türkiye'yi Kırım ve savaş nedeniyle cezalandırmak istedikleri için onlara *"hiç yüz vermezler"*. Yoksa Türkler sürekli Müttefik güçlerin dostluğunu kazanmak için uğraşmışlardır. Bu nedenle, Türklere egemen olan anti emperyalist bir tutumdan çok, Türklerin yaklaşma isteklerini kabul etmeyen Müttefiklerin sert tutumları söz konusudur. Ve arada var olan gerginlik, müttefiklerin kendi tutumlarından vazgeçmesi ile ortadan kalkacaktır.

c. Ana Eksen Müslüman-Hristiyan çatışmasıdır

1913'le birlikte yaşanan uluslaşma süreci, aksi yönde ileri sürülebilecek iddialara rağmen esas olarak dini karakterdedir. Ulusal Harekete de damgasını vuran budur. Balkanlarda karşılıklı *"etnik temizlik"* biçiminde başlayan süreç, 1914'le birlikte Hristiyanların Anadolu'dan sürülmeleri ve katledilmeleri biçimini almış, Osmanlıların savaşı kaybetmeleri ile birlikte ise yeni bir boyut

kazanmıştır. Özellikle galip devletlerin desteğini arkasına alan Yunanistan'ın Anadolu'yu işgale başlaması, Ermenilerin kendi devletlerini kurmak için yoğun bir uğraşa girişmeleri, karşılıklı katliamlar biçiminde yaşanan yeni bir süreci başlatmıştır. Yunan, Ermeni ve Türk ulusal hareketleri, kendi ulusal devletlerini kurabilmek için, kontrol ettikleri bölgelerden diğer ulus, mensuplarını katletmekte veya göçe zorlamaktadırlar. Türk Kurtuluş Hareketi, Anadolu'nun "gayritürk" unsurlardan temizlenmesinin ikinci bir dalgası olarak da yaşanmaktadır.

Ankara hareketi tüm ulusalcı iddialara rağmen esas olarak dini temelde bir hareket olma özelliğine sahiptir ve ulusalcılığının özellikle, salt etnik bir temelde anlaşılmaması gerektiği noktasında, özel bir çaba gösterilmiştir. M. Kemal, Meclis'te yaptığı çeşitli konuşmalarda sürekli olarak, hareketin, Misak-ı Milli sınırları içindeki tüm Müslüman unsurların ortak hareketi olduğunu tekrar eder. *"Bu hudud dahilinde tasavvur edilmesin ki anasır-ı İslamiye'den yalnız bir cins millet vardır. Bu hudud dahilinde Türk vardır, Çerkes vardır."*; *"Binaenaleyh muhafaza ve müdafaası ile iştilal ettiğimiz millet bittabii bir unsurdan ibaret değildir. Muhtelif anasır-ı İslamiye'den mürekkeptir. ... Türk olduğu gibi Kürt de vardır"*; *"Bizce kafi olarak muayyen olan bir şey varsa o da hudud-u milli dahilinde Kürt, Türk, Laz, Çerkes ve sair bütün bu İslam unsurlar müşterekülmenfaadır. Beraber çalışmaya karar vermişlerdir ."*

Anadolu hareketinin, *"Ermeni ve Rum tehlikesine"* karşı örgütlenmiş olduğu gerçeği ona gayrimüslimlere karşı bir hüviyet kazandıracaktır. Ankara'da meclis için seçimler yapılacağı zaman, seçimlere Hristiyanların katılamayacağı özel olarak belirtilmiştir. M. Kemal'in bölgelere 17 Mart 1920 tarihinde yolladığı tamimde, *"Anasır-ı gayrimüslime intihabata iştirak ettirilmeyecektir"*, denir. ... Yeni oluşmakta olan Türk Devleti sınırları içinde yaşayan gayrimüslimler sadece siyasi süreçlere dahil edilmemekle kalmaz, bu kesime yönelik katliamlar da gündeme gelecektir.

1921 yılında bir dönem Sivas valiliği yapan Ebubekir Hazım Tepeyran, Rumlara yönelik yapılan katliamlar için; *"pek haksız olarak bütün Türklerin hesabına kaydolan bu hareketlerin mahiyetinden yalnız bu yazımda değil, hiçbir yerde bahsedemem"*, der. Yazarın bahsedemeyeceği şey, Pontus ve Koçgiri isyanları olarak bilinen ve Karadeniz'den Rumların tehcirini de kapsayan olaylar sırasındaki katliamlardır. Resmi rakamlara göre, Nurettin Paşa'nın komutası altındaki Merkez Ordusu'nun katlettiği Rum sayısı 11 bin 181'dir. Bir o kadarının da zararsız hale getirildiği, ayrıca kıyı köylerinde yaşayan Rum erkek nüfusunun iç bölgelere tehcir edildiği bilinmektedir.

Konu TBMM gizli oturumlarında da gündeme getirilir. Bazı milletvekilleri Nurettin Paşa'nın idamını dahi isterler. Yapılan görüşmeler sonucunda Meclis, Nurettin Paşa'yı ordu komutanlığından azleder ve muhakeme edilmesine karar verir. ... Daha sonra, Mustafa Kemal'in girişimleriyle Mahkeme edilme kararı kaldırılır.

Kafkaslarda Ermenilere yönelik katliamlar 1920-21 yıllarında da devam etmiştir. ...Kazım Karabekir Paşa'ya, 1921 Kasım'ında Ankara'dan yollanan şifreli telgraftan bölgedeki katliamların niçin bu denli yüksek olduğunu anlamak mümkündür. Telde, *"Ermenistan'ı siyaseten ve maddeten ortadan kaldırmak elzemdir"* denmektedir.

Özetle, Türkler açısından, 1913 Balkan savaşı sonrası başlamış olan (dini öğeleri ağır basan) uluslaşma süreci bu dönemde de devam etmiştir. Amaç, homojen, gayrimüslim unsurlardan

arındırılmış bir ulusal devlete uygun Anadolu yaratmaktır. Savaş döneminin dışa yönelik saldırgan milliyetçiliği içe dönmüş ve Anadolu'da kalmış olan Hristiyan toplulukların ya savaş, ya yöresel katliam ya da (özellikle Cumhuriyet kurulduktan sonra resmi devlet politikası halini alacak) anlaşmalı göç ettirme politikalarıyla Anadolu'yu terk etmeleri sağlanmıştır.

Benzeri katliamları 1919-22 döneminde, Batı Anadolu'da Yunanlılar, Kafkaslarda Ermeniler tarafından Müslüman topluluklara yönelik olarak da gündeme getirilmiştir. 1916'da Rus birlikleriyle birlikte ilerleyen Ermeni çetelerinin intikam eylemleri, 1917 Ekim Bolşevik Devrimi sonrası, Rusların Erzurum'u boşaltmaları ile yeniden başlamış, Erzurum, Erzincan, Bitlis, Kars başta olmak üzere birçok yerde gözlenmiştir. Rus birlikleriyle ilerleyen Ermeni çetelerin, 1916 yılında Bitlis'te öldürdüğü Müslüman sayısı 2-3 bin civarında tahmin edilmektedir. Oriyent ve İslam Komisyonu'nun, 11 Şubat 1918 tarihli bir raporda yer alan açıklamasına göre, Ermenistan hükümeti de, Türkler önünden geri çekilen Ermeni birliklerinin intikam eylemleri yapmış olduğunu kabul etmektedir.

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, 11 Mart 1920'de Lordlar Kamarası'ndaki konuşmasında, Ermenilerin yaptıkları katliamlardan, "*vahşet dolu, kana susamış hücumlar*" olarak bahseder. ... Daha çok intikam amacıyla da düzenlenen bu katliamları, bazı Türk kaynaklarında yapıldığı gibi, Ermeni Kırımı'yla bir ve aynı şey olarak değerlendirmemek ve yapılan bir katliamı diğerine karşı "*eşitlemek*" mantığını kullanmamak gerekir. Hiçbir katliam bir diğerinin özürlü olarak veya daha önce yapılmış olanlar için "*hafifletici nedeni*" olarak kullanılamaz.

Tüm bu dönem boyunca yaşananlara ilişkin şöyle bir genel tespitte bulunmak yanlış olmayacaktır kanaatindeyim: 1918-22 arası, milliyetçi politikaların belirleyici olduğu, savaş bağlantılı, ulusal sınırları genişletmek ve bu sınırlar içinde homojen bir nüfus elde etmeye veya doğrudan intikam almaya yönelik, karşılıklı katliamların egemen olduğu bir dönem olarak yaşanmıştır.

Erivan parlamentosu 28 Mayıs 1919 tarihli bir kararı ile, yedi Türk vilayetinin Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Sivas, Erzurum ve Trabzon'un Ermeni Cumhuriyeti ile birleştiğini ilan etmişti. Bu nedenle, özellikle başlangıç yıllarında, mevcut Ermeni Devleti ile ilişkide, onun bu tehlikeli durumunu ortadan kaldıracak politikalar, yani yer yer katliamları da dışlamayan savaş politikaları esas alınmıştır.

Ermeni Kırımı ile Anadolu Türk Ulusal Hareketi arasındaki ilişki sadece İttihat ve Terakki Partisi'nin siyasal geleneğinin devam ediyor olması ile sınırlı değildir. ... Birincisi, Anadolu'da Ermeni Kırımı'ndan zengin olan yeni bir tabakanın oluşmuş olmasıdır. Kırım zengini eşraf, Ermenilerin geri gelip hem intikam alacaklarından hem de mallarını geri isteyeceklerinden korkmaktadır. ... Bu nedenle yeni zenginler tabakası Türk Ulusal Hareketi'nin destekçisi olurlar. İkincisi ise, Ermeni Kırımı nedeniyle aranan İttihatçı ve Teşkilat-ı Mahsusa üyeleridir. Bunlar, İttihat ve Terakki'nin devamı olarak kurulan Karakol örgütü ile ilişkili veya ilişkisiz olarak, tutuklanmamak için saklanmışlar ve bulundukları yerlerde ilk ulusal direniş birlikleri olan Kuva-yı Milliye birliklerini veya (Redd-i İlhak, Müdafaa-i Hukuk gibi) çeşitli isimler altında direniş güçlerini kurmuşlardır.

İşgal güçlerinin doğrudan kontrol ettiği bölgelerde, ... Ermeni gönüllü birliklerinden de yararlanmaları, yağmadan zenginleşmiş tabakayı korkutmaya yetti; bunları Ulusal Hareket'in destekçisi yaptı. Konu üzerine en büyük gürültü güneyde Kilikya bölgesinde koptu. 1918

sonunda buraya çıkan Fransız birliği içinde özel bir Ermeni lejyonu vardır. Türk Kurtuluş Savaşı'nda ilk silah bu Ermeni lejyonuna sıkılır. Olaylar İngilizlerin müdahalesi ile yatışır.

15 Eylül 1919 tarihli Paris uzlaşmasına dayanarak Fransızlar İngilizlerden Maraş, Urfa ve Antep şehirlerini devralırlar. Bu şehirlere Fransız askerleri ile birlikte Ermeni gönüllüleri de gelir. ... Fransız kaynaklarına göre 1919 senesinin sonlarına doğru 12 bin civarında Ermeni'nin Güney vilayetlerine yerleştirildiği iddia edilmektedir.

Bu bölge örneği de gösteriyordu ki, Ermeniler, hem Kırım'ın intikamını hem de ellerinden zorla alınan mallarını geri almak peşindeydiler. İşte Anadolu'nun yeni zengin tabakasını milli direnişe iten en önemli faktörlerden bir tanesi budur. "Yok pahasına kapatılan Ermeni malları ile yeni zenginler türedi, eski zenginlerin servetleri arttı. Büyük Harp, Osmanlı Devleti'nin yenilmesi ile sona erince, Ermenilerin daha önce yoğun olarak bulundukları Doğu ve Güneydoğu bölgelerinin Türk halkı, korkunç bir tehlike ile karşı karşıya kalmış oluyordu. Halk geri dönecek Ermenilerin intikam hırsı ile kendilerine yapacakları zulümden korkarken, eşraf yalnız can değil aynı zamanda mal kaygısına da düşmüştü." (Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*)

İlginçtir; Ocak-Mart 1919'dan beri İngiliz işgali altında olan bu bölgelerde Ermenilerin gelmesine kadar tek bir direniş olmamıştır.

Kuva-yı Milliye birliklerinin sosyal niteliklerine ilişkin Türk kaynaklarında da çok şey bulmak mümkündür. Bunların ağırlıklı olarak, dağda gezen eşkiyalardan, asker kaçaklarından, adaletten kaçan suçlulardan, hapishanelerden çıkan mahkumlardan, soyguna meraklı maceraperestlerden oluştukları belirtilir. Halkla fazla ilgileri yoktur, aksine, "halkı korkutmuş, yıldırılmış, soymuş, halka fena muamele etmiştir. Kuva-yı Milliye hemen her yerde terör havası yarattığı için sevilmemiştir. (Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*). ... Örneğin Eylül 1919'da patlak veren Bozkır ayaklanmasında köylüler bölgelerine Kuva-yı Milliye'ci yollanmayacağı sözü üzerine ayaklanmaya son verirler.

Kuva-yı Milliye çeteleleri, ulusal direniş hareketinin ilk evresinde, düzenli ordu henüz güçsüzken ... önemli bir rol oynadılar. Bunlar çokluk savaş sırasında Rumların ve Ermenilerin tehcirindeki rollerinden ötürü aranan saklanmış eski İttihat ve Terakki Cemiyet fedailer ve Teşkilat-ı Mahsusa ajanları tarafından idare ediliyordu. (Erik Jan Zürcher)

Özetle, M. Kemal, "Rum ve Ermeni olaylarından dolayı kovuşturulan İttihatçılar ile Rum ve Ermeni öcünün direnişe zorladığı eşrafa dayanarak Kurtuluş Savaşı'nı yürütmüştür. İttihat ve Terakki'nin ve özellikle de Teşkilat-ı Mahsusa'nın aranan tüm unsurları için Kurtuluş Savaşı'nı örgütlemek bir yaşam gereğidir. Milli Direniş onlar için adeta son bir sığınma kapısıydı. İki alternatif arasındaydılar. Ya teslim olacaklar, idam da dahil ağır cezalara çarptırılacaklardı, ya da Anadolu'ya geçip Milli Direniş'i örgütleyeceklerdi.

4. Mustafa Kemal ve Ermeni Kırımı

M. Kemal'in Ermeni Kırım'ına ilişkin tek bir tavrından söz etmek oldukça zordur. Dönemin kullanılan deyişimiyle olayın bir "*kıtal*" olduğu ve hükümeti ele geçirmiş küçük bir komite" tarafından örgütlenmiş olduğu konusundaki tutumu açıktır. Fakat Kırım'ı açıktan lanetlediği gibi; önemini azaltma yönünde demeçler de vermiştir. Bu çelişkili tutumunun nedeni Kırım

konusunu birinci derecede önemli bir mesele olarak görmemesidir, Onun ilin asıl önemli olan Mondros Antlaşması sırasındaki sınırları temel alan bağımsız bir Türk devleti kurmaktır.

M. Kemal, özellikle 1915-17 Kırım'ı nedeniyle bu tür suçlamaların yapılmakta olduğunu bildiğinden bu konuda oldukça dikkatli ve hassas davranır. Yeniden bu tür bir suçlamaya yol açabilecek her türlü politika ve eylemden uzak durmayı önemli bir politik ilke haline getirmiştir. Özellikle Batılı ülke temsilcileri ile görüşürken, Kırım konusunda son derece hassas ve eleştirel bir tutum takınır. Örneğin, General Harbord ile görüşürken, 800 bin Ermeni'nin öldürülmüş olduğunu kabul eder. Harbord, "*Ermeni kıtalını o da takbih ediyordu*", der. Kemal'in bu sayıyı vermesi oldukça önemlidir. Çünkü yukarda da açıkladığımız gibi, 13 Mayıs 1919'da, Dahiliye Nazırı Cemal tarafından açıklanan bu sayı büyük tepki yaratmıştı. Fakat M. Kemal'e göre, "*Ermenilerin katledilip sürülmeleri, hükümeti ele geçiren küçük bir komitenin eseri*"ydi. (Rauf Orbay'ın Hatıraları, *Yakın Tarihimiz*)

Yabancı basın mensuplarıyla veya kişilerle görüşmelerinde bir kural olarak Ermeni Kırımı nedeniyle İttihatçıları suçlamıştır. 1926 yılında, M. Kemal "İttihatçıların kitle halinde acımasızca evlerinden göçürülen ve Kırım'a uğratılan milyonlarca Hristiyan yurttaşımızın hayatlarının hesabını vermek zorunda olduklarını söyleyip, ağır biçimde cezalandırılmalarını isteyerek, Ermeni Kırımı konusundaki kararını kuvvetle tekrarladı." (Emile Hildebrand, "Kemal Promises More Hangings of Political Antagonist on Turkey", Los Angeles Examiner)

4 Nisan günü meclisin açılması nedeniyle yaptığı uzun konuşmada da Kırım'ı çok açık biçimde kınar ve "*maziye aid fazahat*" olarak söz eder.

Kırım'ı lanetlediği (Meclis'te yaptığı konuşma da dahil) konuşmalarda esas olarak bu konunun ikide bir öne çıkarılıp kendilerine dayatılmasını eleştirir. Ermenileri de olanlardan sorumlu tutar ve asıl dikkati Ermenilerin yapmakta olduğu katliamlara çekmek ister. ... "*Amerika, Fransa ve İngiltere'de de adam öldürmeler ve sair cinayetler oluyor ve hiçbir millet itham olunmuyor. Yalnız Türkler, kendi ahalisinden 800 bin kişinin katlinden sorumlu tutuluyor.*" Ona göre, "*Türkiye'de vuku bulan bu faciaların sorumlusu ecnebi entrikalarıdır*". (Rauf Orbay)

V- KIRIM SUÇLULARININ YARGILANMASINDA SON AŞAMA

Başlangıçta Kırım'ı kınayan ve suçluların yargılanması yönünde var olan eğilim, iki önemli gelişme nedeniyle, süreç içinde Kırım suçlularının korunması haline dönüştü. Birincisi, Sevr Antlaşması'nın esaslarının belli olması ve Anadolu'nun paylaşılacağına anlaşılmış olmasıydı. Suçluların yargılanması artık Misak-ı Milli için ödenecek bir bedel olmaktan çıkıyordu. İkincisi, İstanbul'da Kırım suçlularını yargılayan Birinci Divan-ı Harb-i Örfi'nin aynı zamanda Ulusal Hareket'in ön derlerine yönelik de idam cezaları vermeye başlamasıydı.

1. Son Sürgünler ve Diğer İdamlar

Ankara Hükümeti'nin Ermeni Kırımı suçlularının yargılanması meselesinde açıktan taraf haline gelmesi, kendi taraftarlarının tutuklanması ve Ermeni Kırımı suçluları ile aynı prosedüre tabi tutulmaları iledir.

2. Mahkemelerin Sonu

Ankara'da oluşan Meclis kendisini İstanbul'un devamı saydı ve 29 Nisan 1920'de, İstanbul Hükümeti'nin aldığı kararların ve çıkardığı kararnamelerin geçersiz sayılması için bir yasa teklifi

hazırladı. Teklif komisyona havale edildi. 7 Haziran 1920'de hükümet 7 sayılı yasayı çıkardı ve İstanbul hükümetinin ve bu hükümetin yaptığı anlaşmaların, Müttefiklerin İstanbul'u işgal ettikleri ve tam denetim sağladıkları 16 Mart 1920 tarihinden itibaren, Ankara tarafından onaylanmadığı durumda geçersiz olduğunu ilan etti.

Ayrıca Meclis ve Hükümet, eskiden alınmış çeşitli kararları da düzeltme yoluna gider. Ermeni Kırımı suçlularının yargılanması konusunda yapılan düzenlemeler bu girişimlerin başında yer alır. ... 11 Mayıs'ta Meclis genel affa ilişkin bir teklifi ele alır. Önemli olan Kırım suçlularının genel af teklifinin dışında tutulmuş olmalarıdır. Af teklifi reddedilir. Aynı oturumda Mustafa Kemal, hükümet adına bir açıklama yapar ve hükümetin, "tehcir mesailinde mevkuf bulunanların gayri mevkuf bir suretle muhakemesinin icrasını" kararlaştırdığını söyler. Tehcir suçundan yargılananların tutuksuz yargılanması kararını hükümet 8 Mayıs'ta almıştır. Alınan kararda, birçok kişinin tehciri kişisel çıkarları için kullandıkları kabul ediliyor ve kanunsuz hareketlerde bulunanları cezalandırılmasının gerekli olduğu söyleniyor ama suçsuz kişilere karşı daha fazla haksızlık yapılmaması amacıyla bu kararın alındığı bildiriliyordu. Tutuklular ya İstanbul ya Malta'dadır. Bu nedenle kararı, Ankara'nın Kırım konusundaki tutumunu gösteren sembolik bir karar olarak algılamak gerekir.

Ankara Meclisi'nin aldığı kararlar bir tek Kırım suçlularının yargılanmalarının sona erdirilmesi ile sınırlı değildir. Bunun dışında da bir dizi karar alınarak, açıktan Kırım suçlularından yana tavır takınıldı. Malta'ya sürülmüş olan Meclis üyelerine maaş bağlanması, Boğazlayan Kaymakamı Kemal ile Bayburt davası sanıklarından Nusret'in ulusal şehit ilan edilmeleri ve Kırım suçundan İstanbul'da idam edilenlere maaş bağlanması, Ankara'nın Kırım suçlularından yana açıktan tavır almasının göstergeleridir. ... Kemal'in Boğazlayan'da ulusal kahraman olarak heykeli dikilir. Urfa'da 'Şehit Nusret Bey' adının verildiği bir bucak, bir ilkokul ve bir cadde bulunmaktadır. (İsmail Özçelik, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi, Urfa*)

3. Ankara Meclisi'nde Ermeniler

Ermeni Kırımı'nı haklı bulan ve bunu açıktan savunan konuşmalara bile rastlamak mümkündür. *"Tehcir meselesi, biliyorsunuz ki dünyayı velveleye veren ve hepimizi katil telakki ettiren bir vaka idi. Bu yapılmazdan evvel alem-i nasraniyetin bunu hazmetmeyeceği ve bunun için bütün gayz ve kinini bize tevcih edeceklerini biliyorduk. Neden katillik unvanını nefsimize izafe ettik? Neden o kadar azim, müşkül bir dava içine girdik? Sırf canımızdan daha aziz ve daha mukaddes bildiğimiz vatanımızın istikbalini taht-ı emniyete almak için yapılmış şeylerdir."* (Hasan Fehmi Bey'in 17 Ekim 1920'de TBMM'nin gizli oturumunda yaptığı konuşmadan, TBMM Gizli Celse Zabıtları)

5. Kırımla Suçlananlar Önemli Görevlerde

Kırım suçuyla arananlar veya tutuklanıp daha sonra Malta'ya sürülen ama oradan kaçan veya serbest bırakılanlar arasında Ankara'da çok önemli görevlere gelenler de vardır. Bunlardan Şükrü Kaya İçişleri Bakanı olmuştur ayrıca M. Kemal'in kurduğu CHP'nin genel sekreterliğini de yapmıştır.

Mustafa Abdülhalik Renda, Kırım sırasında önce Bitlis daha sonra da Halep Valisi'dir. Rössler ondan, "büyük bir enerjiyle (yorulmadan) Ermenilerin yok edilmesinde çalışmaktadır", diye bahseder. Savaş sırasında (Şubat 1916'dan sonra) 3. Ordu Komutanı olan Vehib Paşa da, daha sonra tutuklu olduğu Bekirağa bölümünde yazdığı ifadesinde, Abdülhalik Renda'dan ve

onun Kırım'daki rolünden özellikle bahseder. ... Renda, Ankara'da önce Maliye, Milli Eğitim ve Milli Savunma bakanlıklarında bulunmuş, ardından TBMM Başkanlığı yapmıştır.

Kırım'da doğrudan görev yapan, bundan dolayı tutuklanan ve sonra da Ankara'da önemli görevlere getirilen kişilerden bir tanesi de Dr. Tevfik Rüştü Aras'dır. İttihat'ın tanınmış önderi Dr. Nazım ile bacadır. ...T. Rüştü uzun zaman Cumhuriyet hükümetlerinde Dışişleri Bakanı olarak, görev yapacaktır.

6. Lozan Konferansı ve Sonun Başlangıcı

Lozan Konferansı'nda, Ermeni Kırımı sorunu hiçbir biçimde gündemde değildir. Gerçi yapılan bazı konuşmalarda, Kırım "*uygarlığa karşı meydan okuma*" sayılır ve bu halkın çektiği acılara, başına gelen "*büyük felakete*" değinilir ama "*eski defterleri açmamak*" tutumu egemendir. Bu nedenle Lord Curzon daha açılış oturumunda yaptığı konuşma ile, 1 Ağustos 1914'ten itibaren işlenmiş tüm suçlar için "*çok geniş bir genel af*" önerisinde bulunur. Lozan'da varılan antlaşma sonucunda, 1 Ağustos 1914 ile 20 Kasım 1922 arasındaki siyasi ve askeri suçları kapsayan genel bir af ilanı ile geçmişe ilişkin bu sayfa kapatılır.

VI- MAHKEMELER NİÇİN BAŞARISIZ OLDU?

Türk Hükümeti, Müttefiklerin Kırım suçlarını cezalandırma çabalarını kendi egemenlik haklarını öne sürerek engellemiştir. İşlenen suç ne olursa olsun, "*bir ulusun egemenliğine saldırmak suretiyle onu (ulusu) cezalandırmak anlamsızdır.*" Türk tezinin özeti budur. Bu nedenle, Ankara Hükümeti, cezalandırma işlemini, ulusal kimliğe bir saldırı olarak kabul etmiştir.

Anadolu'nun işgali ve Müttefikler arasında pay edilmesi ile Kırım suçlularının yargılamasının bir ve aynı şey haline dönüştürülmesi bu tavrın güçlenmesine yol açtı. Türklere göre, Kırım suçlularını cezalandırma politikasıyla güdülen amaçlardan biri ve en önemlisi, Türk Kurtuluş Hareketi'ne darbe indirmekti. Bu nedenle "*insanlık suçu işleyenlerin yargılanması*" talebine son derece soğuk bakıldı. Ulusal Egemenlik ve İnsanlık Suçu birbiriyle uyum haline sokulamadı ve biri diğerrinin engeli oldu.

Cezalandırmada Kırım suçlularının yargılanması değil, fırsatı doğmuş bir paylaşımın gerçekleştirilmesi arzusu öne çıktı. Böylece, iki ayrı olgu, (toprak paylaşımı ve Kırım suçlusunu yargılamak) birbirine karıştı. Bu durum Türklere güçlü kökleri olan, dış güçlere karşı ulusal tepkileri açığa çıkararak, Kırım suçlularının kovuşturulması meselesini imkansız hale getirdi.

Genellikle, büyük kitlesel katliamlara başvuranlar, bu eylemleri yaparken, ulus adına hareket ettikleri argümanını ileri sürerler. Ermeni Kırımı boyutunda da bu tezi çürütmenin oldukça zor bir yanı vardır. Çünkü, demokratik koşullarla yönetmemiş dahi olsalar, İttihatçıların, cinayetlerini belli bir kolektif destekle gerçekleştirmiş oldukları bir gerçektir. İttihat ve Terakki önderlerinden Halil Menteşe, "*Bu tehcir işiyle alakadar olmayan Türk, Anadolu'da pek azdır*", derken bir gerçeği ifade ediyordu. Ortada geniş bir gurubu kapsayan kolektif bir sorumluluk söz konusuydu. Ana sorun, böylesi kolektif bir katılımı gerçekleştiren suçlarda, cezai sınırın nereden çekileceğinin tespit edilmesinden kaynaklanmaktadır. Politik olarak tüm bir "*ulusun suçlanması*" ne anlama gelmektedir ve bu hukuki bir kategori olarak nasıl tanımlanacaktır? İşte bu sınırı çekme zorluğudur ki, ulusun kalan çoğunluğu tarafından, bu cezalandırma işlemi kendi onuruna yönelik bir saldırı olarak anlaşılabilmektedirler.